

Національна академія наук України
Інститут археології НАН України
Центр археології ІА НАН України
Подільська постійно діюча археологічна експедиція НАН України

*Марина Сергєєва, Всеволод Івакін, Сергій Тараненко,
Дмитро Бібіков, Іван Зоценко*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЇВСЬКОМУ ГОСТИНОМУ ДВОРІ

Київ 2017

УДК 904.4(477-25)«653/654»
ББК Т4(4 Укр-2К)431.2/431.4-423.2
А87

Відповідальний редактор

Г. Івакін, д.і.н., член-кореспондент НАНУ, професор, заступник директора ІА НАНУ

Науковий редактор

М. Сагайдак, к.і.н., директор Центру археології Києва ІА НАНУ

Літературний редактор

О. Пархоменко

Рецензенти:

С. Беляєва, д.і.н. провідний науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ.

О. Попельницька, к.і.н., провідний науковий співробітник Національного музею історії Києва

*Роботу затверджено на засіданні Вченої ради Інституту археології НАН України
20.11.2014 р., протокол № 8*

Археологічні дослідження київського Гостиного двору / М. Сергєєва, В. Івакін, С. Тараненко,

А87 Д. Бібіков, І. Зоценко. Видання друге доповнене. – К., 2017. – 121 с.

ISBN 978-966-02-7432-7

У колективній монографії представлені результати археологічного дослідження території київського Гостиного двору в 2013 р. Зафіксовані культурні нашарування коливаються у межах XII–XIX ст. Широкий хронологічний діапазон дозволяє прослідкувати територію найдавнішої площі Подолу та прослідкувати генезис змін у планувальній структурі району від давньоруського часу до нового. Особливий інтерес представляють залишки дерев'яних конструкцій торгових рядів XVIII–XIX ст. Описи археологічних об'єктів та артефактів підкріпленні додатковими вузькопрофільними аналізами.

Книга пропонується археологам, історикам, студентам вищих навчальних закладів та усім, кого цікавить медієвістична археологія та історія м. Києва.

© Автори текстів, 2017

© Інститут археології НАН України, 2017

© Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017

ISBN 978-966-02-7432-7

ВИНАЙДЕННЯ ПОДОЛУ

Доля Подолу як пам'ятки археології або, застосовуючи більш формалізований термін – об'єкта археологічних досліджень, у порівнянні з іншими районами міст а складалася не просто. Археологічна зірка Верхнього Києва вперше засяяла на небосхилі археологічної науки у першій чверті XIX ст., що в часі збіглося з моментом історії, коли археологія тільки зароджувалась як наука. Впродовж всього XX ст. розкопки Старокиївської гори та інших центрів «Гори» залишалися головними сюжетами тодішніх міських і центральних мас медіа, урядом виділялися кошти, регулярно закладалися все нові й нові розкопки, котрі не рідко завершувалися видатними науковими відкриттями. Про столичний Київ писали всі без виключення науковці. На цьому фоні науковий ландшафт Подолу весь цей час виглядав дуже скромним. Тільки в 1950 р. археологу Володимиру Богусевичу вдалося відкрити рахунок стаціонарних розкопів на території Нижнього міста, перед тим ще у довоєнний період тут проводили нагляд за земляними роботами Галина Мезенцева та Ілля Самойловський.

Місцем розкопу № 1 було обрано ділянку на подвір'ї школи № 124 по вул. Волоській. Невеликий за площею розкоп виявився на диво інформативним і навіть ввійшов у науку під власною назвою – дім токаря. Він був доведений до глибини 7,6 м, вдалося виявити залишки житлово-ремісничого комплексу, найдавніший горизонт побутування міської садиби автор датував IX–X ст., вважаючи, що йому вдалося досягти археологічного материка. І тут варто привернути увагу читача до ще однієї промовистої деталі, яка неочікувано вписалася в контекст цієї археологічної події: розкопки велися на ділянці, на якій невдовзі розпочалося спорудження великого підземного бомбосховища. Так початок археологічних досліджень Подолу співпав ще з одним із зловісних знаків непростого XX ст. – початком так званої холодної війни.

У 1969 р. розкопки на Подолі продовжив тоді ще зовсім молодий (йому йшов 31-й рік) Петро Толочко. На садибі № 41 по вул. Ярославській вдалося виявити цілий склад напівфабрикатів із бурштину, який автор інтерпретував як ремісничу майстерню. З погляду сьогодення бачення території середньовічного Подолу, це була доволі знакова знахідка, але про її новий контекст можемо говорити тільки сьогодні. Як виявилось вже згодом, зона, де було виявлено бурштинові напівфабрикати, насправді дуже добре вписується в ареал так званої «берегової лінії» – умовна назва міської території, що, з одного боку, впритул прилягала до течії ріки, а з іншого – до міських кварталів. На сьогодні тут вже виявлено не менше восьми значних за обсягами та кількістю виявлених знахідок складувань: кухонної кераміки (на ділянці вул. Набережно-Хрещатицької, між вул. Хорива та Верхній Вал); скляних виробів та бурштину (ріг вул. Спаської та Набережно-Хрещатицької); амфорної тари, виробів із заліза та кольорових металів (вул. Щекавицька, 25-27); запасів вапна (ріг вул. Григорія Сковороди та Набережно-Хрещатицької); готових дерев'яних напівфабрикатів (вул. Оболонська, 25), які ще в 1969 р. Володимир Даниленко ідентифікував з київською корабельнею. Цей перелік щораз поповнюється все новими й новими знахідками, однією з найбільш сенсаційних є виявлений у 2010 р. склад іклів північного моржа (вул. Спаська, 35). Вказані артефакти сьогодні дозволяють кардинально змінити думку, що протягом багатьох десятиліть твердила історіографія. Йдеться про типологічні особливості ранньоміського києво-подільського поселення.

Як відомо, праця археолога полягає у зборі інформації, обробленні її та формулюванні висновків. Однак і постать дослідника, його погляди та орієнтації, а особливо критерії, за якими він оцінює ті чи інші факти, грають важливу роль. Археолог, як правило, має справу із висновками, зробленими його попередниками, отже, має здатність заперечувати будь-що з того, що явно постає перед ним як свідчення, замінити його власним тлумаченням подій. Заперечення викликає термін, що вигадали історики та археологи радянської доби як наукову дефініцію для характеристики як власне київського Подолу, так і аналогічних поселень, виявлених у структурі багатьох давньоруського міст. Всі вони були тотально віднесені до категорії, так званих, торгово-ремісничих посадів, тобто найбільш низької ланки в ієрархії міського організму.

Вже у 1939 р. авторитетний радянський історик Сергій Юшков стверджував, що місто, маючи на увазі перш за все Київ, в першу чергу феодальний центр, що організовував прилеглі до нього волості й тільки потім – центр ремесла і торгівлі. Дана теза згодом знайшла підтримку в працях академіків Бориса Грекова та Михайла Тіхомірова. Останній у книзі «Древнерусские города», перший варіант якої з'явився 1946 р., спробував навіть створити цілу наукову концепцію на основі аналізу однієї літописної фрази,

де йшлося про черговий весняний паводок у Києві 945 р., який найбільш катастрофічно пережило Нижнє місто: «Бе бо тогда вода текущи възль горы Къевьскыю и на Подоль не съдяхуть людє. Но на горь». За цією концепцією виникнення міських центрів Русі відбувалося у певному, чітко послідовному порядку: спочатку мав утворитися «дитинець», як основний феодальний осередок, далі імпульси міського життя переносились на сільськогосподарську округу, звідки розпочинали свою міську історію такі райони як Поділ. Отже виходило, що так звані «посади» були вторинним продуктом у дихотомії «дитинець – посад», а вказана дефініція перетворювала те, що східні та західні автори вже у IX–X ст. називали містом, в заідеологізований «канон», основний сенс якого зводився до того, аби засвідчити класово-феодальний характер тодішньої київської спільноти.

Немає сенсу у короткому тексті розгортати дискусію з даного питання. Вважаємо, що поняття «місто» в середньовічній уяві носило виключно синкретичний характер. Відлуння такої візії міста можна спостерігати навіть у пізнішу добу, наприклад в українській поезії початку XVIII ст.:

*В місті луна плескіт вод Борисфена, де сходить
Люцифер,
Тягнеться місто до гір там, де волочить ніч день.
Гострі вершини оточують західні міста квартали,
Хвиля об берег б'є той, що до Аврори лежить.
Місто лежить при підніжжі вершин, звідки Геспер приходить...*

Феофан Прокопович, 1705 р., переклад з латини В. Маслюк.

Дехто пропонує датувати історію археологічного вивчення Подолу з дореволюційного часу – мовляв, чим старіше, тим краще. З цього приводу маю іншу думку – самі розкопки (і в цьому їх непересічна цінність) тільки створюють передумови для наукового дослідження, як одного із способів реконструкції минулого. Реконструкції може бути кілька, оскільки кожен вчений намагається створити власну версію побаченого, починаються насправді не стільки з моменту розкопок, скільки з початком осмислення результатів розкопок в історіографії. Якщо оцінювати археологічне вивчення Подолу з цих позицій, то включно до початку 1970-х рр., коли дослідники почали писати про Поділ, цей район залишався білою плямою в історії Києва.

Аби полегшити молодим науковцям, що презентують дану книгу й далі критично вивчати те, що залишать їм їхні попередники, хочу назвати одну із кардинальних помилок, що їй не вдалося уникнути. Нам, маю на увазі генерацію ваших попередників, довелося довго працювати, аби тільки зараз усвідомити, що історію Києва буде не правильним розпізнати виключно у вузькій перспективі історії Давньої Русі і навіть перспективі устрою Середньовічної Європи. Виявилось, що урбанізація, як історичний процес, була притаманна і Середньовіччю. Урбанізація життя – це раціоналізація, тобто соціальний процес, що характеризується подоланням традиційних форм життя, наприклад родових та сакральних. Місто – це складний соціокультурний організм, що невпинно саморозвивається та інтегрується в систему відносин того суспільства, де воно народжено. Ще одну властивість породжує місто: воно здатне накопичувати, зберігати та розвивати систему урбанізованої спільноти й відтворювати культурний потенціал цивілізації. Недарма знаменитий французький історик Фернан Бродель порівнював міста з електричними трансформаторами: «вони підвищують напругу, прискорюють обмін, вони безперестанно правлять життям людей». Якби це було вчасно усвідомлено, багато із суто міських артефактів археології набували б в наших очах більшого значення та запрацювали б по-іншому. І саме тому археологія Подолу – це цілком унікальне явище у світовій археології.

*Михайло Сагайдак
керівник Центру археології Києва ІА НАН України,
кандидат історичних наук,
лауреат Державної премії, дійсний член ІКОМОС.*

ВСТУП

24 липня 2014 р. Подільська постійно діюча археологічна експедиція святкує свій 30-й день народження. Довгий та тернистий до слідницький шлях у вивченні унікального району Давнього Києва заслуговує на відзначення цього ювілею всією науковою спільнотою України.

Історична місцевість Поділ простягається вздовж Дніпра і Київської гавані попід київськими горами: Михайлівською, Старокиївською, Замковою, Щекавицею та Юрковицею. Разом з Верхнім містом Поділ становить найдавнішу частину Києва, яка має свої історичні особливості: лише у 1782–1790-х рр. Поділ, Печерськ і Старий Київ – три історичні частини міста – почали об'єднуватися у єдине місто [Попельницька, 2003, с. 183]. До того часу цей район мав певну автономію в київській агломерації, своє громадське та культурне життя, звичаї та традиції.

Археологічне дослідження території Подолу налічує майже століття. Без сумніву, випадкові археологічні знахідки траплялися й раніше. За останню чверть XIX ст. зібрана колекція нумізматичних матеріалів, представлених римськими монетами III–IV ст. На жаль, з'ясувати місце виявлення більшості з них неможливо, тому локалізація артефактів визначається приблизно. З цієї причини дані знахідки ми відносимо не стільки до археологічної епохи, скільки до доби антикваріанізму.

Першими археологічними роботами на Подолі слід визнати розвідки на укових співробітників Всеукраїнського археологічного комітету, Інституту історії матеріальної культури та Інституту археології у 1920–1940-ві рр. (К. Куниця, Л. Дмитров, Г. Мезенцева, І. Самойловський). Як правило, дослідження обмежувалися спостереженнями за земляними роботами на новобудовах, під час прокладання та ремонту каналізаційних мереж. Характер та умови проведення цих розкопок зумовили фрагментарність польової документації та археологічних матеріалів.

Перші в історії вивчення Подолу стаціонарні археологічні дослідження були проведені В. Богусевичем у 1950 р. На вул. Волоській, 16 його розкоп дав різноманітний та характерний археологічний матеріал, який підтверджував статус давньокиївського району як потужного ремісничо-торгового центру. У 1969 р. археологічні дослідження Подолу були відновлені П. Толочком (вул. Ярославська, 41) та В. Даниленком (вул. Оболонська, 25).

У 1970 р. в Інституті археології АН УРСР створена окрема Київська археологічна експедиція під керівництвом П. Толочка (з 1974 р. – Відділ археології Києва). З метою систематичного й планомірного вивчення всієї території історичного Києва та оперативного реагування на новобудовні роботи було організовано кілька загонів: Старокиївський (С. Кілієвич), Ярославський (Я. Боровський), Подільський (К. Гупало), Києво-окольний (І. Мовчан).

У 1971 р. почалося прокладання Оболонської лінії Київського метрополітену, що проходила через весь Поділ і на деяких ділянках роботи провадилися відкритим способом. Відтак з'явилася можливість дослідити значні ділянки давнього Подолу та, головне, на всю глибину залягання культурних нашарувань, до материка, що до цього часу було неможливим фізично. Вже перші розвідувальні шурфи-колодязі на Поштової і Червоної (сучасна Контрактова) площі, на ділянці в улиці Героїв Трипілля (Спаській), Хорива, Ярославській, які провадилися разом з метробудівцями на глибину понад 11 м, дали надзвичайні результати з боку стратиграфії нашарувань і дозволили зафіксувати культурні шари та матеріали IX–X ст. В подальшому вдалося отримати повний стратиграфічний зріз культурних нашарувань Подолу на відстань 1,5 км.

Масштабні розкопки розгорнулися 1972 р. у котлованах на пл. Контрактовій та між вул. Хоривою – Спаською (П. Толочко, К. Гупало), які принципово змінили пануючі у ті часи погляди на масову забудову давнього Києва та й всієї Південної Русі. Головні сили відділу було зосереджено саме на цьому об'єкті. Дослідження наочно показали, що забудова переважно складалася із зрубних будівель. Така сама картина розкрилася на ще одному великому розкопі 1973 р. в іншому районі Подолу – Житньому ринку (П. Толочко, К. Гупало, М. Сагайдак). Всі ці розкопки, що у найбільших масштабах продовжувалися протягом 1972–1975 рр., дали значні відкриття – розкрито і досліджено цілі квартали й садиби Подолу X–XI ст. з комплексами житлових і господарських будівель (П. Толочко – керівник досліджень, К. Гупало – начальник Подільського загону, Г. Івакін, М. Сагайдак, В. Харламов, Л. Степаненко). Вони привернули увагу не тільки фахівців, а й широкої громадськості країни. Було не лише спростовано доти панівну в історіографії теорію про «півзем-

лянковий Київ Х–ХІІІ ст.», а й здобуто величезний фактичний матеріал, осмислення якого дало поштовх для розробки багатьох нових тем (з археології, етнографії, архітектури, дендрохронології та ін.). 1980 р. з Подільського загону (керівник Г. Івакін) виділився окремий історико-стратиграфічний загін КІСОП (керівник М. Сагайдак), який мав на меті провести цільові стаціонарні розкопки на всю глибину подільських культурних шарів. Проте цей задум не був втілений у життя.

Необхідність проведення широкомасштабних рятувальних археологічних робіт у Подільському районі міста Києва стала основною передумовою для перетворення Подільського загону на окрему експедицію. На основі постанови Ради Міністрів Української РСР № 275 від 24 липня 1984 р. у складі Інституту археології АН УРСР була створена Подільська постійно діюча археологічна експедиція під керівництвом М. Сагайдака, яка відразу ж приступила до активного вивчення цього київського району. У новоутвореній організації у різний час працювали такі спеціалісти, як О. Авагян, Ф. Андрощук, Ю. Башкатов, Т. Бобровський, О. Брайчевська, Д. Герасімов, І. Допіра, О. Журухіна, В. Зоценко, В. Івакін, Г. Івакін, Г. Козубовський, В. Козюба, П. Михайлов, Д. Пефтіць, М. Сергєєва, Л. Степаненко, С. Тараненко, В. Тимошук, О. Трухан, Н. Хамайко, В. Харламов, А. Чекановський, С. Чернов, Л. Чміль та багато інших. У 1990-ті рр. паралельно з Подільською експедицією район вивчали співробітники науково-виробничого кооперативу «Археолог» – В. Бідзіля, О. Калюк, А. Занкін, М. Фрідман. У 2007 р. на базі Подільської експедиції було організовано Центр археології Києва Інституту археології НАН України, який очолив М. Сагайдак. Центр археології також проводить археологічне дослідження різночасових пам'яток Подолу. Начальником Подільської постійно діючої експедиції став В. Зоценко. Після передчасної смерті останнього у 2009 р. і до сьогодні Подільською експедицією керує М. Сергєєва.

У своєму науково-дослідницькому активі Подільська експедиція нараховує близько 160 стаціонарних розкопок, археологічних наглядів та розвідок. За період роботи Подільської археологічної експедиції ІА НАН України значно збільшилася джерельна база – кількість розкопок на цьому етапі становить близько 70% від загальної кількості досліджених ділянок на Подолі.

На підставі матеріалів, накопичених Подільською постійно діючою археологічною експедицією, проводяться дослідження в різних напрям-

ках археології середньовічного міста. У 1991 р. М. Сагайдак у монографії «Давньокиївський Поділ» узагальнив результати досліджень археологічних пам'яток, проведених у цьому районі міста. Він приділив багато уваги проблематиці утворення, розвитку та функціонування цієї частини давнього Києва. В своїх розробках дослідник обґрунтовує тезу про те, що берегова лінія, як і складний первісний рельєф Подолу, була одним з важливих факторів, який формував його планувальну структуру. Він вперше провів аналогії із середньовічними містами Західної Європи та запропонував віднести Поділ до типу «прибережних міст». Широким колом різноманітних питань займаються інші наукові співробітники експедиції: В. Івакін вивчає поховальну обрядовість населення столиці, М. Сергєєва досліджує міське косторізне виробництво, С. Тараненко складає археологічну карту масової забудови та планувальної структури Подолу, О. Журухіна досліджує скляні прикраси давньоруського періоду тощо.

З 6 квітня до 1 жовтня 2013 р. Подільська постійно діюча археологічна експедиція проводила рятувальні дослідження за адресою: Контрактова площа, 4, у внутрішньому дворі Гостиного двору.

Результати досліджень дали досить цікаві результати, оскільки було вперше зафіксовано залишки торгових рядів найвідомішого ярмарку України кінця ХVІІІ–ХІХ ст. Фіксація об'єктів давньоруського часу призвела до подальшого накопичення археологічної інформації, яка стосується функціонування київського Подолу у середньовічний період. Зібрано численний та різноманітний археологічний матеріал.

І, що найголовніше, ці роботи яскраво відображають всі аспекти (як негативні, так і позитивні) сучасної київської охоронно-рятувальної археології. Саме тому автори присвячують дану монографію 30-річчю Подільської постійно діючої археологічної експедиції.

Варто відзначити, що останнім часом, незважаючи на великі роботи у зоні новобудов історичної частини Києва та отримання великої кількості матеріалу, публікаційна активність дослідників є далекою від задовільної. Багато матеріалів залишається неопублікованими, а отже і вилученими з наукового процесу. Запропонована читачий розсуд робота ставить своєю метою ліквідувати цей недолік і опублікувати результати досліджень, проведених у 2013 р. Її актуальність посилюється завдяки тому, що міська археологія ХVІІІ–ХІХ ст. поживалася відносно нещодавно і опублікованих

матеріалів із зазначеного хронологічного періоду питання явно бракує.

Археологічні роботи 2013 р. проводилися на місці функціонування знакового для Києва об'єкта XVIII–XIX ст. – найбільших у місті торговельних рядів. Отже дослідження дозволяють не лише дещо конкретизувати ситуацію у цьому районі Києва у давньоруські часи, але й дають деякі матеріали для відновлення пізньосередньовічної споруди.

* * *

Дослідження на території Гостиного двору проводилося Подільською постійно діючою археологічною експедицією у такому складі: начальник к.і.н. М. Сергєєва. Заступник начальника к.і.н. В. Івакін. В археологічних роботах брали участь співробітники Центру археології Києва: к.і.н. С. Тараненко, Д. Бібіков, І. Зоценко, Д. Міліцин,

М. Вакулук, О. Солуян. Креслярські роботи на розкопі виконувала І. Ткачук, фотографічні роботи – І. Зоценко, В. Івакін. Камеральні роботи виконували К. Зоценко і А. Семенова. Аналіз колекції керамічного матеріалу проводили наукові співробітники Інституту археології НАНУ: к.і.н. О. Оногда, к.і.н. Л. Чміль, В. Баранов, аналіз виробів зі скла: давньоруських – О. Журухіна, пізньосередньовічних – Е. Починок. Аналіз виробів з кременю виконав Д. Ступак, нумізматичного матеріалу – І. Зоценко. Палеоботанічний аналіз провела Н. Козловська. Аналіз керамічної люльки представив А. Чекановський. Вони є авторами відповідних додатків у чинній роботі. Ілюстративний матеріал до публікації підготували М. Сергєєва та І. Зоценко. Ілюстрації до додатків В. Баранова, О. Оногди, Л. Чміль та Д. Ступака є авторськими.

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ПАМ'ЯТКИ

1.1. КОНТРАКТОВА ПЛОЩА –
ГОЛОВНИЙ КИЇВСЬКИЙ РИНОК

Гостиний двір розміщується на **Контрактовій площі**, одній з найдавніших у Києві. Серед пам'яток архітектури, що входять в її ансамбль, можна виділити церкву Успіння Богородиці Пирогощі, Контрактовий будинок, фонтан «Самсон», будинок купця Назарія Сухоти, споруди колишнього Греко-Синайського Свято-Катерининського монастиря, архітектурний ансамбль Братського Богоявленського монастиря та Київської академії, що складають цілий квартал історичної забудови Подолу (рис. 9).

Площі є одним з найважливіших елементів планувальної структури міста. Саме вони, як ядро території (району), задають композиційний тон для вуличної мережі та формування кварталів. За визначенням І. Срезневського «площадь – рівне незабудоване місце» [Срезневский, 1895, с. 907], а за словником української мови, площа: 1) яка-небудь ділянка поверхні землі, природно обмежена або спеціально відокремлена з якоюсь метою; 2) велике незабудоване місце, безпосередньо зв'язане з вулицями; майдан; 3) базарна площа [УРЕС, 1987, с. 700].

Писемні та археологічні джерела дозволяють зробити висновок про провідне місце Києва XII–XIII ст. у давньоруській внутрішній та зовнішній торгівлі. На його долю припадала значна частина торгового обороту країни [Толочко, 1980, с. 66]. Торгівля зосереджувалася, в основному, на площах середньовічного міста. Якими були площі давнього Києва, скільки їх було, і де вони розташовувалися? Для відповіді на ці запитання необхідно проаналізувати свідчення наявних історичних та археологічних джерел.

Цікавий погляд на цю проблему представив С. Тараненко в своєму дисертаційному дослідженні, аналізуючи терміни *торговище* та *ринок*. Серед писемних джерел для нас важливе повідомлення німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького: «In magna hac civitate, que istius regni caput test, plus quam quadringente habentur ecclesiae et mercatus VIII...» [Thietmari Merseburgensis]. У вітчизняній науковій літературі часто розглядається перекладений уривок з його «Хроніки» (1012–1018 pp.): «В этом большом городе, являющемся столицей того королевства, имеется более четы-

рехсот церквей и восемь рынков...» [Древняя Русь в свете зарубежных источников, 2010, с. 82]. Слово *ринок* має походження від німецького *Ring* («кільце») і з'явилося на слов'янських землях у зв'язку із організаційно-правовою формою локації, яка базувалася на німецькому праві. Ринок був простором торгового обміну і місцем, де збігалися дороги, що вели до міста. У свою чергу німецьке *Ring* означало специфічний рід ринку з розміщенням посередині блоком забудови. Однак німецьким відповідником слова ринок у Німеччині був термін *Markt* або *Marktplatz*. У свою чергу слово «торговище» або інакше *bazar*, *targ* (базар, торг) мало східне походження і походило від перського *bazar*. Німецьким відповідником торговища був саме *bazar* (нім. *Basar*), але не ринок, котрий був місцем організованої торгівлі відповідно до німецького права, яке пізніше впровадили і на польських землях у вигляді магдебурзького права. Говорячи про ринки у Києві, Тітмар, вочевидь, мав на увазі саме ринки німецького типу, тобто площі, де збігаються дороги і відбувається торгівля, бо його інформатори із числа німецьких найманців були ознайомлені із відповідною структурою міста у рідному краї. Відповідно він використовує термін *Markt* або *Marktplatz*, що й перекладається як ринок. Інакше б він використовував для означення місць стихійної торгівлі слово іншомовного походження, тобто *Basar*, як означення місця торгівлі східного типу.

Таким чином повідомлення німецького хроніста, на нашу думку, стосувалося ринків, що розташовувалися на вільному від забудови просторі, тобто, площах. Звичайно можна ставитися критично до кількості церков, але, як здається, кількість площ (торжищ) – вісім, цифра не округлена і не велика, може заслуговувати на довіру [Тараненко, 2014, с. 131-137].

Якщо розглядати Верхнє місто, то, на одну думку дослідників, роль торговища відігравала досить значна площа, згадана в літописі під назвою «Бабин Торжок» [Асеев, 1982, с. 23-24]. П. Толочко та С. Кілієвич розміщували площу на південь від західного фасаду Десятинної церкви, в районі перехрестя нинішніх Десятинного провулка і Володимирської вулиці [Толочко, 1982, с. 197; Кілієвич, 1984, с. 70].

Аналіз писемних та археологічних джерел вказує на одну площу у Верхньому місті, без-

умовно, на цій території могли знаходитися площі і менші за розмірами, і менш значимі. У такому випадку на Подолі мало б бути як мінімум декілька площ-торговищ.

Літописні дані знайомлять нас з наступними сюжетами про площу на Подолі: під 1068 р. Іпатівський літопис сповіщає: «и сотворише вьче на торговище ... и идоша съ вьча вь на гору» [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 160]. Звичайно, торговище, як базар, могло бути в кожному районі міста, але не кожен ринок стає місцем міського віча. Для середньовічного міста вічову площу можна вважати, як мінімум, одним з центрів міста.

Сучасні дослідники Києва на чолі з П. Толочком сходяться на тому, що основний торговий центр Києва XI–XIII ст. – «торговище та міська вічова площа» розташовувався на Подолі [Толочко, 1970, с. 129]. Саме такий варіант реконструкції відображений на діорамі Давнього Києва – центральна площа, яка використовувалася для вічевих зібрань (фрагмент діорами древнього Києва X–XIII ст.) [Толочко, 1980, с. 105]. М. Сагайдак теж розглядає площу в контексті планувальної структури Подолу: «композиційним центром району стає «Торговище» – торгово-вічова площа, до якої ведуть всі головні вулиці Подолу» [Сагайдак, 1991, с. 126], тим самим підтверджуючи тезу П. Толочко [Толочко, 1972, с. 135].

Реконструкція її розміщення та кордонів базується на свідченнях основних писемних та археологічних джерел. Першу обґрунтовану версію локалізації та площі торговища висунув П. Толочко: «Воно знаходилося поміж трьома соборами і займало площу близько 6 га. Недарма літопис у розповідях про цю торгову площу Києва вживає слова не торжок, як Бабин на Горі, і навіть не торг, а торговище. Якщо спробувати визначити місце торговища на сучасній карті Подолу, то в його межі увійде, в основному подільська площа – Контрактова. Остання, немов продовжуючи традиції давньоруського торговища, і в більш пізні часи була торговим центром нашого міста» [Толочко, 1972, с. 136].

Археологічні дослідження в зоні Контрактової площі 1970–80-х рр. дали змогу М. Сагайдаку зробити висновок, що більша частина центрального району Подолу була здавна заселена і навряд чи площа подільського торговища становила понад 1,0–1,5 га [Сагайдак, 1991, с. 27]. Як індикатор вираховання розмірів автор пропонує розглянути дані стратиграфії, одержані по лінії будівництва метрополітену. На північ від Гостиного двору, фактично в межах північно-західної частини ниніш-

ньої Контрактової площі, простежується різке потовщення гумусованих прошарків к ультурного шару, які, на відміну від прилеплених ділянок, мають найбільш спресований вигляд. Аналогічна «спресованість» давньоруського шару видна на профілі в тих місцях, де у верхніх (пізньосередньовічних) горизонтах проходили вулиці та були площі Подолу. Дослідник вважає, що ринкова площа містилася у північно-західній частині Контрактової площі [Сагайдак, 1991, с. 28].

За більше ніж тисячолітню історію значно змінювалася конфігурація площі, характер її забудови. Після зруйнування Верхнього міста ордами Батия у 1240 р., саме Поділ набуває значення торговельного, ремісничого й адміністративного центру.

Торжище, у зв'язку з наданням Києву магдебурзького права (XV ст.), за аналогією з містами Центральної Європи одержує назву Ринкової площі (або Ринку), на якій зводиться дерев'яний будинок ратуші, що стояв на місці теперішнього скверу між Контрактовим будинком і Гостиным двором.

В описі Києва М. Груневега (XVI ст.) ми знаходимо опис торгової площі: «...а конец пути обозначает место Рынка, который скорее может быть назван рыночком, поскольку он очень узкий. На рынке стоит каменная церковь Нашей Девы, но старая и маленькая... Напротив церкви кругом торговые лавки. Рядом с этой каменной церковью стоит еще одна деревянная церковь, а недалеко от нее купеческий караван-сарай, выстроенный также из дерева» [Мартин Груневег, 2013, с. 164]. Ця інформація вкрай важлива для реконструкції та локалізації торговища. Тут мається на увазі, що згадана церква Пирогоща на XVI ст. стояла посередині невеличкої площі, а зі згаданого Груневегом караван-сарая, можливо, веде свої витoki подільський Гостиный двір. Розміщення церкви Успіння Богородиці на ринку підтверджує і лист короля Сигизмунда III від 28 листопада 1611 року: «заложення Успіния Пречистое Богородиці в Рынку киевском стоячую» [Білоус, 2008, с. 196]. Караван-Сарай на Ринковій площі в останній раз згадується у 1742 р. [Попельницька, 2003, с. 69].

Контрактова площа була центром киево-подільської планувальної структури, від неї вулиці вели в різні райони міста. Така ситуація, вірогідно, склалася за часів зародження міської планувальної структури. М. Сагайдак виділив найважливішу функцію головної траси Подолу. Вона пролягала вздовж річки й досягала узвозів, що розходилися в протилежних напрямках від міста. Її північна та південна ділянки сходилися до центральної площі

1.2. ГОСТИНИЙ ДВІР – ЦЕНТР КИЇВСЬКОЇ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ

міста – літописного Торговища. Призначенням вулиці було забезпечення рівномірного підходу від річки, як головної осі міського сполучення. На цьому етапі засновники міста на Почайні клопоталися про встановлення торгівельних зв'язків, про що свідчать роботи із упорядкування прибережної лінії. Території вздовж головної та другорядних вулиць були поділені на квартали, призначені для забудови дворищ-садиб [Сагайдак, 2001]. Вважаємо, що у період розвитку вуличної мережі (X–XIII ст.), ситуація навколо площі не змінювалася. Більше того, проведений аналіз археологічно виявлених давньоруських проїжджих частин підтвердив безпосередній зв'язок між давньоруською вуличною мережею та «допожежною» планувальною сіткою Подолу Києва, яка відображена на мапі 1803 р. Збіг досліджених відрізків давньоруських вулиць з вулицями на мапі дорівнює 38%, а збіг напрямків складає 37%. Цей факт дозволяє нам припустити, що вулична мережа Подолу Києва з давньоруського часу до пожежі 1811 р. залишалася, в основному, незмінною [Тараненко, 2009, с. 268].

О. Попельницька, розглядаючи вуличну мережу Києво-Подолу станом на 1780 р., виділила сім великих вулиць – Рождественську, Воскресенську, Єпископську, Набережно-Микільську, Спаську, Духівську та Борисоглібську [Попельницька, 2003, с. 128-129]. Рождественська (Замкова або Хрещатицька) перетинала Поділ з півдня на північ, її траса проходила повз ринкову площу. Воскресенська вулиця з XVIII ст. фактично стала продовженням Рождественської вулиці, яка бере свій початок від ринку.

У XVII – на початку XIX ст. площа мала нерегулярну в плані форму, окрім торговельних функцій відігравала роль громадського центру. Периметр площі на початку XIX ст. сформували двоповерхові будинки, які в кінці XIX – на початку XX ст. доповнено різностильовою три- та п'ятиповерховою житловою забудовою, до композиції якої органічно входили архітектурні домінанти – храми й ансамблі монастирів, що містилися поряд. Значні зміни в абрисі площі відбулися за радянського періоду. Тоді площа втратила чимало архітектурних пам'яток, багато з них було знищено. На межі 1960–1970-х рр. відроджується інтерес до вивчення та охорони історичного середовища Подолу й, зокрема, Контрактової площі, яку в 1979 р. оголошено заповідною територією міста. Попри деякі втрати архітектурних пам'яток, площа залишається видатним містобудівним комплексом, що містить понад 10 різночасових пам'яток історії та культури.

Перший Гостиний двір на Подолі було збудовано ще в 1760-х рр. за проектом видатного українського зодчого І. Григоровича-Барського. Його перше місце розташування знаходилося у пров. Хорива (колишній Воскресенський) на місці сучасних споруд Подільського пожежного депо. Але вже на початку XIX ст. старий Гостиний двір не задовольняв зростаючі потреби Києва. У цей час все більшого значення в економіці міста набувала ярмаркова торгівля. Щорічно у Києві збиралось шість ярмарків, з яких найбільшим був *Контрактовий*.

8 жовтня 1797 р. російський самодержець Павло I видав указ про проведення щорічних «контрактowych съездов» дворянства всього Південно-Західного краю, замість волинського міста Дубно, в Києві – «яко вигіднейшим по обстоятельствам и величине города месте». Під час цих щорічних з'їздів поміщики укладали між собою угоди-контракти, які тут же офіційно реєструвалися з виплатою належного грошового збору. «Контракткові з'їзди» вирішили поєднати у часі з традиційними Хрещенськими ярмарками, що припадали на 15 січня – 1 лютого [Звід пам'яток, 1999, с. 484]. Уже в січні 1798 р. у Києві відбувся перший Контрактовий ярмарок. Важливість цієї події для Києва важко переоцінити. Щозими місто ставало центром уваги дворянства та заможних людей величезного краю (рис. 2). На ярмарки приїждило багато відвідувачів з-за кордону, зокрема з Німеччини, Польщі, Франції [Толочко, 2002, с. 134-147].

У 1808 р. дерев'яні крамниці торгових рядів (рис. 4) були вщент знищені черговою локальною подільською пожежею [Каталог документів..., 1982, с. 144]. 23 листопада 1808 р. «Общество торгующих купцов и мещан Подола» звернулося до Київського магістрату з проханням дозволити будівництво нового Гостиного двору. Проект вважався дуже престижним, тому його складання доручили архітектору Луїджі Руска. 5 вересня 1809 р. його проект затвердили у вищих державних інстанціях Петербурга [Толочко, 2010, с. 13].

18 вересня 1809 р. «торжественно, при стечении народа, с водоосвящением состоялась закладка фундаментов» споруди. Під кожним її кутом заклали по п'ять золотих, щоб у будівлі, яка була призначена для торгівлі, йшов добрий торг. На перших порах будівництвом Гостиного двору керував Санкт-Петербурзький архітектор 14-го

класу К. Ізмайловський. Однак під час будівництва він припустився цілого ряду помилок, на що неодноразово вказувала Будівельна експедиція, яка вела нагляд за роботами [Толочко, 2010, с. 13].

3 березня 1811 р. керівництво спорудженням Гостиного двору перейшло до повноважень міського архітектора А. Меленського, який вважався кращим фахівцем, ніж К. Ізмайловський [Ернст, 1923, с. 3]. Будівництво затримали подільська пожежа 1811 р. та війна з Наполеоном 1812 р. Пізніше недобудовану споруду (було зведено один поверх) перекрили дахом й почали використовувати за призначенням, розділивши площу під крамниці (рис. 3; 5). Споруда мала внутрішній двір і шість в'їздних воріт, у ній розміщувалося понад 50 крамниць, які були згрупованих в «ряди» за характером товару: залізний, шовковий, суконний, хутровий та ін. Кожна крамниця мала власний складський льох, внутрішній та зовнішній входи. У 1833 р. Гостинний двір перебудували [Толочко, 2010, с. 21]. Пізніші добудови (рис. 6-9) значно погіршили первісний архітектурний вигляд споруди. На початку 1980-х рр. Гостинний двір повністю втратив свій первісний вигляд і перебував у край незадовільному стані, коли було знайдено оригінал креслень двоповерхового проекту Гостинного двору, за яким його незабаром повністю відновили.

1.3. АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ КОНТРАКТОВОЇ ПЛОЩІ ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ

Не зважаючи на велику, на перший погляд, кількість стаціонарних досліджень та археологічних наглядів на Подолі – понад 160, його центр можна вважати маловивченим. Представимо всі відомі на сьогодні археологічні розкопки в районі Конtrakтової площі (рис. 10).

1. Конtrakтова площа (1972–1973). Стаціонарні археологічні розкопки, проведені у 1972 р., стали справжньою науковою сенсацією. На різних горизонтах вдалося виявити і до слідити 11 зрубних будівель, із яких п'ять (розкопаних) становили житловий господарський комплекс – двір Подолу Х ст. Повністю садибу розкопати не вдалося, оскільки площа до сліджень обмежувалася розмірами котловану (ширина 18 м). З півдня, а частково зі сходу та південного заходу проходив дерев'яний паркан садиби, що складався з вбитих в землю дубових дощок завширшки 16-20 см. Він був простежений на відстані 25 м. Північні, західні та південно-західні межі визначаються лінією зовнішніх стін зрубів, що розташовувалися

по периметру садиби. Її загальна площа становила близько 650-700 м². Довгою віссю садиба спланована вздовж Дніпра, а в'їзд до неї, вочевидь, містився у західній чи північно-західній частині. Чотири будівлі двору мають єдину орієнтацію, зведені в однаковій техніці і функціонували практично одночасно. П'ята, також зрубна, дещо випадає із загального плану. Вона пов'язується із найбільш раннім будівельним горизонтом, і, можливо, належить до початкового етапу формування садиби [Гупало, Толочко, 1975, с. 49-50].

У 1973 р. археологічні роботи розгорнулися у напрямку північно-східної стіни котловану, де наприкінці 1972 р. виявлено зрубну споруду, точніше її південний кут. Вдалося розкопати лише південно-східну частину споруди, північно-західна заходила у стіну котловану. Крім цього було досліджено ще три господарських споруди. Межі садиби простежити не вдалося. Можна припустити, що її південно-західну межу фіксує паркан садиби, розкопаної тут 1972 р., а також залишки паркану, виявленого на рівні одного з верхніх будівельних горизонтів. Садиба витягнута з північного заходу на південний схід щонайменше на 15 м. За керамічним матеріалом та стратиграфічними спостереженнями об'єкти датуються XI–XII ст. [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 19-22].

Розкопки Червоної (Конtrakтової) площі 1973 р. виявили цінні матеріали, які переконливо довели, що в цьому районі стародавнього Подолу і в XI–XII ст. зберігався зрубний тип будівель, який склався ще у X ст., а також підтвердили садибний характер забудови. Розміри садиб залишалися незмінними протягом кількох століть [Толочко, Гупало, Харламов, 1976, с. 19-46].

2. Дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощі (1976–1980, 1996). Від давньоруських часів Успенська церква була головною соборною церквою Києво-Подолу, а також центром його громадського життя. Тут зберігався магістратський архів, торгові ваги та міри. На церковному цвинтарі століттями ховали міський патриціат [Івакін, 1996, с. 139-140]. Дослідження цієї споруди були особливо важливими через територіально-топографічну близькість з найдавнішою торгівельною площею Київського Подолу. Під час розкопок були вивчені архітектурні особливості храму, відкриті поховання церковного некрополя XII–XVIII ст., зібраний цінний археологічний матеріал [Гупало та інші, 1977/96, с. 21-26; Івакін та інші, 1996/1].

Комплексні дослідження дозволили зробити висновки, що Пирогоща належить до типу шестистовпних, триапсидних хрестовобанних храмів.

Давні стіни, які збереглися на висоту до двох метрів, були викладені з плінфи в новій техніці порядового мурування. Підлоги, пороги та одвірки виготовлені з шиферних плит. Церкву неодноразово реставрували та перебудовували. У пізньосередньовічні часи Пирогоща слугувала престижним місцем для поховання києво-подільської аристократії. Її внутрішній простір майже повністю заповнений склепами XVII–XIX ст.

3. Контрактова площа, 4 (1987). Керівництво Військово-політичного морського училища вирішило побудувати прибудову до напівкруглої споруди XIX ст. безпосередньо перед фундаментами розібраного в 1930-ті рр. Богоявленського собору Братського монастиря. Без археологічних досліджень було вирито котлован, при цьому були знищені не тільки культурні шари XIV–XIX ст., але й численні могили, частина з яких на лежала видатним діячам XVII–XIX ст. Стратиграфія стін котловану була сильно пошкоджена пізніми перекопами та будівельними роботами. Пізньосередньовічні та давньоруські шари прорізані похованнями кладовища XIV–XIX ст. Поховання, в свою чергу, були пошкоджені і зруйновані під час будівництва кам'яниць у XIX ст. Зафіксовано кілька перепоховань (антропологічні рештки чотирьох-п'яти осіб в одній могильній ямі). У стінах котловану було зафіксовано 12 поховань міського могильника, що функціонував протягом тривалого часу (окремі поховання перекривали одне інше). Глибина запуску могильних ям сягала 2,2–3,15 м від рівня сучасної денної поверхні.

Післямонгольські шари, які збереглися фрагментарно, зафіксовані в стратиграфічних розрізах котловану, вони представлені двома спорудами. Шари давньоруського часу в котловані збереглися вкрай погано, їх вдалося фрагментарно зафіксувати в стратиграфічних розрізах стін котловану та у заглиблених частинах наземних споруд та ям більш пізнього часу. Досліджено вісім об'єктів вказаного періоду.

Археологічні дослідження дозволили реконструювати картину періодичності та інтенсивності життя мешканців цього району Подолу. Скоріше за все, перед початком XI ст. в експлуатації цієї території була перерва, за час якої під впливом гідро- чи геофізичних чинників відклалися потужні стерильні (в археологічному значенні) алювіальні піщані наноси. Під цим піщаним шаром залягали культурні горизонти більш ранніх часів. Знайдений археологічний матеріал свідчить про існування на вказаній території скловиробництва в XI ст. та бронзоливарень у XII ст. Потім настала

тимчасова перерва у життєдіяльності, яку гіпотетично можна пов'язати з монгольським нашествям. Вже на XIV ст. тут з'являються дві споруди, що свідчить про подальшу експлуатацію цієї території. У пізньосередньовічний час на ділянці виникає могильник Братського монастиря, який функціонував до XIX ст. У XIX ст. остаточно формується сучасний комплекс споруд, під час будівництва якого були значно пошкоджені ранні культурні шари [Сагайдак та інші, 1987/26].

4. Вул. Братська, 17-19 (1992–1993, 2010). Під час досліджень за цією адресою отримано типову для культурних нашарувань Подолу стратиграфію: до глибини 0,6–0,8 м залягали шари XIX–XX ст., нашарування XVII–XVIII ст. простежувалися до глибини 1,5–1,7 м. На дослідженій площі у XVIII ст. – на початку XX ст. частина території належала грецькому Свято-Катерининському монастирю, а на решті ділянки функціонувала класична подільська садиба, що підтверджується і документами з міського архіву. Пізньосередньовічний шар підстилався алювіальним піском. Культурні шари XV–XVI ст. були виявлені у вигляді тонких фрагментарних лінз на рівні підшови шару. З позначок 1,5–2,0 м фіксувалися горизонти культурного шару XII–XIII ст., що чергувалися з прошарками делювіально-алювіального піску. Досліджено три давньоруські горизонти до позначки 5,0 м [Сагайдак та інші, 2011].

5. Контрактова площа, 2 (1996). У дворі, біля зруйнованої Катерининської церкви, проводилися археологічні дослідження. Досліджено монастирський могильник XVIII ст. (22 поховання в трунах і одне захоронення у склепі). Рівень виявлення могильних ям починався близько 2,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Судячи з наявності дитячих поховань, цвинтар належав не тільки монастирю, але й грецькій общині взагалі. Також було простежено культурні шари XII ст., до якого належало дві споруди господарського призначення та споруда, матеріал із заповнення якої вказує на ремісничий характер діяльності господаря [Сагайдак та інші, 1997/125].

6. Контрактова площа (1997). Дослідження проводилися в безпосередній близькості до Контрактового дому, біля його західного кута.

Аналіз стратиграфії на ділянці виявив типові для Подолу риси масової міської забудови – стабільність розміщення в XI–XII ст. споруд, парканів, інших планувальних структур та відновлення їх на одному й тому місці. У XVII–XVIII ст. на ділянці довгий період існувала дерев'яна мостова, а потім, до будівництва Контрактового дому, – де-

рев'яна споруда, пов'язана, скоріше за все, з Контраковими ярмарками [Сагайдак та інші, 1997/125].

7. Контрактова площа, 7 (1998). Досліджені верхні горизонти антропогенного шару, формування якого проходило у XVIII–XX ст. Зафіксований підвал будинку XIX ст., та система господарських споруд кінця XVIII – початку XIX ст., які представляли частину єдиного архітектурного ансамблю, що проіснував до пожежі 1811 р. [Сагайдак та інші, 1998/130].

8. Вул. Андріївський узвіз, 1 (2001). Розкоп розташовувався у північній частині кв арталу в районі перетину Андріївського узвозу і вул. Покровської, на другій дніпровській терасі на північ від схилу Старокиївської гори, перевищуючи центральну частину Подолу за абсолютними позначками на 6,5-7,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Були досліджені особливості стратиграфічної ситуації на ділянці, в тому числі зафіксовані культурні нашарування XI–XX ст. Цікавим була фіксація групового поховання середини – другої половини XVII ст. [Тараненко, 2012, s. 184].

В результаті аналізу історичних та археологічних джерел щодо історії ділянки, яка досліджується, можна прийти до наступних висновків:

1. Аналіз досліджених ділянок в районі Контрактової площі фіксує наявність культурних ша-

рів X–XIX ст. Історія даної місцевості тісно пов'язана з функціонування міської ринкової площі. Проте на сьогодні немає археологічного підтвердження розміщення торговища на цій території у давньоруський час. Тому одним з найголовніших завдань, що постало перед археологами, було питання локалізації меж давньоруської ринкової площі.

2. На переважній більшості представлених археологічних розкопів вдалося зафіксувати післямонгольські нашарування (друга половина XIII–XV ст.), які дуже рідко зберігаються, і є одними з найменш вивчених в Києві. Тому стаціонарні археологічні дослідження великими площами створювали передумови для розширення наукової джерельної бази цього періоду.

3. Окремо стоять численні об'єкти пізнього середньовіччя XVII–XIX ст., які присутні на кожному з наведених пунктів. Їхня фіксація завжди особливо важлива для дослідників київської старовини. Справа у тому, що для цього періоду існує велика кількість писемних джерел, і завжди є можливість провести історичну паралель між зафіксованим археологічним об'єктом та свідченнями писемних джерел. Саме комплексне поєднання аналізу археологічних та писемних джерел створює необхідну базу для об'єктивної історичної реконструкції цілих фрагментів давнього Києва [Сагайдак та інші, 2001/204].

Розділ 2.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОХОРОННО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГОСТИНОГО ДВОРУ У 2013 р.

Ділянка, обрана для досліджень, знаходилася у внутрішньому просторі Гостиного двору (рис. 11). Рельєф ділянки плаский, з перепадом висот в межах 103,25-102,65 м за Балтійською шкалою висот у напрямку північний захід – південний схід. Загальна площа внутрішнього двору складала 1872 м², проте практично посередині ділянки проходить лінія метрополітену. В центральній частині території проведення земляних робіт було обмежено проектними документами і роботи проводилися у двох секторах по обидва боки від неї (південно-західна та північно-східна частини ділянки). Загальна площа вивченої території складала 506 м². Археологічні роботи проводилися на глибину до 3,60 м від рівня сучасної денної поверхні (проектна контрольна позначка будівельного котловану).

Спеціальне геоморфологічне дослідження території провів С. Романчук*. Він виявив, що стратиграфічна ситуація практично не відрізнялася на всій дослідженій площі. За допомогою траншей зафіксовано насипний ґрунт новітнього походження потужністю від 0,3 до 1,0 м, що неузгоджено залягає на нерівній поверхні неоднорідної товщі, яка містить залишки дерев'яних конструкцій та інші матеріали XVIII–XIX ст. Ця товща підстелена складно-шаруватими відкладами пролювіального походження, загалом світлого кольору завдяки переважанню вмісту піску, що походить з полтавського ярусу.

Нижня межа пролювіальних відкладів повинна співпадати з відмітками поверхні давньої заплави, але простежена лише до рівня 97,4 м в шурфі 1 розкопу 3. В цих відкладах трапляються прошарки більш темного кольору і в'язкого механічного складу, що свідчить про багаторазовість акумуляції протягом значного часу формування конусу виносу, починаючи з XI ст. (рис. 14).

Нижня частина відкладів (нижче максимальних водопіль – 98 м) відрізняється від вищих за «малюнком» шаруватості і, мабуть, формувалась під спільною дією пролювіальних та алювіальних процесів.

Загальний напрямок переміщення пролювіальних потоків в даному місці, вочевидь, – із заходу на схід (згідно з нахилом цієї частини конусу виносу і перпендикулярно до горизонталей). Однак певна різниця у потужності відкладів у траншеї 1 (рис. 13) та шурфі 1 розкопу 3 (рис. 14) наводить на думку про значну різноманітність умов форму-

вання поверхні Подолу та заселення конусу виносу. Адже культурний шар Давньої Русі в траншеї 1 на відмітках 99,5-99,7 м в інших розрізах не простежується, як не виявлені й більш давні на глибинах до 97 м в згаданому шурфі.

Схоже, що пролювіальні відклади формувались і в віки після Давньої Русі, але пізніше (у зв'язку з техногенною діяльністю, будівництвом) були зруйновані, переміщені і поховані.

Археологічні дослідження (рис. 12-18) дозволили виділити три культурні шари:

Культурний шар 1. Від рівня 1,0 (1,5) м фіксувалися культурні нашарування XVIII ст., з яких походять артефакти XVII–XVIII ст. На цьому рівні на всій площі зафіксовані залишки дерев'яних конструкцій, які являли собою частину торговельних рядів другої половини XVIII – початку XIX ст.

Культурний шар 2. На глибині 2,70-3,50 м, залягав алювіальний світлий пісок, під яким (3,50-3,60 м) від рівня сучасної денної поверхні зафіксовано культурний шар XII – першої половини XIII ст. З цього шару походить керамічний матеріал XI–XIII ст., а також виявлені об'єкти: рівчаки від парканів, господарські та конструктивні ями. На відмітках 3,60-4,50 м зафіксовано алювіальний світлий пісок і слабогу мусований шар супісків (глибина 4,50-4,60 м), які перекривали ще один давньоруський культурний шар.

Культурний шар 3. Цей шар залягає на глибині 4,60-4,70 м і датується керамікою XII – першою половиною XIII ст. В плані його дослідити не вдалося через потужну глибину залягання (нижче проектною позначки). Він зафіксований тільки у розвідувальному шурфі 1, розбитому у межах розкопу 3.

Зафіксована стратиграфія є традиційною для Подолу Києва, культурні шари чергуються алювіально-пролювіальними прошарками. Стратиграфічна колонка, досліджена у 2013 р., добре кореспондується з даними, отриманими під час розкопок на Червоній Площі у 1972–1973 рр. та досліджень церкви Успіння Богородиці Пирогощі 1976–1980, 1996 рр.

Отже, виявлені культурні шари на лежать до двох хронологічних періодів – давньоруського (культурні шари 2 і 3) і XVIII – початку XIX ст. (культурний шар 1). Шари післямонгольського часу і XIV–XVII ст. не зафіксовані, хоч серед речового матеріалу присутні окремі артефакти цього

* Авторський колектив виражає щире подяку С. Романчуку за геоморфологічний аналіз ділянки.

часу. Нижче надається опис основних об'єктів, виявлених під час досліджень.

2.1. СТАРОЖИТНОСТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ (XII–XIII ст.)

Враховуючи підвищення рельєфу (в середньому на 1 м), у північно-західному секторі ділянки вдалося взяти в плані давньоруські культурні нашарування XII – першої половини XIII ст. Їх датує керамічний матеріал. Крім кераміки важливе значення має також амфорна тара (Додаток 3). Давньоруські культурні нашарування досліджувалися на трьох розкопах.

Розкоп 1

Розкоп 1 (рис. 19, 1-2) у плані мав майже прямокутну форму, його розміри складала 6,0×3,0 м, довгою віссю розкоп орієнтований з північного заходу на південний схід (рис. 11; 19, 1-2). У підвищеній частині ділянки давньоруська кераміка – переважно вінця горщиків XII ст., траплялася вже у верхньому мішаному шарі. Крім того, звідси походить верхня частина корчаги з плямами зеленої поливи, а також фрагмент мисочки напівсферичної форми. Мисочку виготовлено зі слабозалізистої глини жовтуватого кольору, всередині вкрито коричнево-зеленою поливою, яка на денці лежить товстим шаром чорного кольору. Така ж полива є і на зовнішньому боці денця, а також на одному зі сколів, що свідчить про те, що виріб по тріскався під час випалу. Полива має крупний цек. Мисочку виготовлено спіральньо-джгутовим наліпом. Можливе її датування давньоруським часом, але не виключено, що вона могла бути виготовлена і в післямонгольський період (рис. 77, 1). Нижче на цій ділянці виявлено культурний шар 2 (XII – першої половини XIII ст.). З ним пов'язані деякі об'єкти.

Об'єкт 1. Заглиблення підпрямокутної форми. Південно-східну стіну вдалося простежити на 1,25 м, північно-східну – на 1,10 м. Глибина близько 0,20 м від рівня виявлення, стіни та дно – похилі. Заповнення – темно-сірий супісок. З об'єкта походить велика кількість кераміки XI–XIII ст.

Об'єкт 2. Також мав підпрямокутну форму, довгою віссю орієнтований з північного заходу на південний схід. Довжину вдалося простежити на 4,30 м, ширина – 3,05-3,10 м. Його північна частина перерізала об'єктом 1, східна частина – ямою 3, що може говорити про відносну хронологію зазначених споруд. Стіни об'єкта 2 – вертикальні. Заповнення – сірий плямистий супісок з прошарками піску, зеленої глини та темно-сірого гумусованого супіску. Кераміка із заповнення да-

тується XI–XIII ст. Об'єкт вибраний неповністю через проектні обмеження.

Зважаючи на розміри та форму об'єкта, він може бути інтерпретований як залишки господарської споруди.

Рівчак 1. Орієнтований за віссю північний захід – південний схід. Довжину рівчака вдалося простежити на 2,30 м, ширина складає 0,25-0,35 м, глибина від рівня виявлення близько 0,15 м. Північно-західна частина перерізається об'єктом 1, з півночі стінку рівчака перерізає яма 1. Стінки та дно – похилі. Заповнення – темно-сірий супісок з вкрапленнями грудок піску.

Рівчак являє собою залишки паркану. З півночі до нього примикає яма 6 – залишки опорного стовпа.

Яма 1. Підтрикутної форми, розмірами близько 1,35×1,10-1,05 м. Глибина ями 0,65 м від рівня виявлення. Південна частина ями перерізає рівчак 1. Південно-західна стіна ями – вертикальна, північна та південно-східна – похилі. Заповнення – сірий супісок.

Яма 2. Округлої форми, діаметр вдалося простежити на довжину близько 1,00 м. Глибина ями близько 0,20 м від рівня виявлення. Стінки та дно – похилі. Заповнення – темно-коричневий суглинок. На дні виявлено напівколоду розмірами 0,35×0,15 м.

Яма 3. Підовальної форми, довгою віссю орієнтована з північного заходу на південний схід (рис. 19, 2). Довжина ями – 1,85 м, ширину вдалося прослідкувати на 0,70 м. Глибина ями 0,25 м від рівня виявлення. Стіни ями вертикальні, дно горизонтальне. Заповнення – темно-сірий гумусований супісок зі значною кількістю каміння та шлаків. В південно-західній частині – підовальне заглиблення до 0,3 м завглибшки, розмірами близько 0,55×0,35 м. З ями походить велика кількість кераміки XI–XIII ст., а також великі шматки металургійного шлаку.

Яма 4. Мала підовальну форму, довгою віссю орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина ями – 1,00 м, ширину вдалося прослідкувати на 0,55 м. Глибина ями близько 0,2 м від рівня виявлення. Стіни вертикальні, дно горизонтальне. Заповнення – темно-сірий гумусований супісок з фрагментами печини. За керамічним матеріалом яма датується XIII ст.

Яма 5 (рис. 20; 22). Підпрямокутної форми, стінками орієнтована за сторонами світу. Західну стіну вдалося простежити на 1,15 м, північну – на 0,95 м. Глибина ями від рівня виявлення близько 0,15 м. Стіни та дно – похилі. Заповнення – темно-сірий гумусований супісок з прошарками печини.

В заповненні ями зафіксовано контури трьох стовпових ям, їхнє дно – на рівні 0,05 м, 0,1 м та 0,03 м відповідно, заповнені сірим гумусованим супіском з вкрапленнями грудок піску.

Яма 6 (рис. 19, 2; 21). Підовальної форми, розмірами 0,45×0,30 м. Глибина від рівня виявлення 0,15 м. Південною частиною примикає до рівчака 1. Стіни – вертикальні, дно – похиле. Заповнення – темно-сірий супісок з вкрапленнями грудок піску. Яму можна трактувати як залишки опорного стовпа паркану рівчака 1.

Таким чином ми маємо досить ординарний набір господарських об'єктів, але звертає на себе увагу наявність у їх заповненні металургійних шлаків. Цей факт прямо вказує на присутність у безпосередній близькості певного виробничого комплексу. Самою присутністю таких комплексів на Подолі у давньоруський час здивувати важко, враховуючи зафіксовану кількість останніх [Тараненко, 2014, с. 57-63]. Проте це ставить під сумнів належність даної території до торгової площі.

Розкоп 2

Підпрямокутної форми, розмірами 5,0×3,5 м, довгою віссю орієнтований з північного сходу на південний захід (рис. 19, 3).

Дослідження у плані на зазначеній ділянці не виявили жодного об'єкта житлово-господарського характеру, який міг би вказувати на садибний характер забудови цієї території. З метою виявлення стратиграфічної ситуації на розкопі було зроблено розріз, де зафіксовано вертикально розміщені колоди. Вони опосередковано можуть вказувати на наявність легких каркасних споруд на давньоруському торговищі.

Розкоп 3

Квадратної форми, розмірами 5,0×5,0 м, діагоналями орієнтований за сторонами світу (рис. 23-27).

Рівчак 1. Орієнтований за віссю північний схід – південний захід. Довжину рівчака вдалось простежити на 2,15 м, ширина складає 0,12-0,20 м, глибина від рівня виявлення 0,2 м. Стінки та дно – похилі. Заповнення – темно-сірий супісок з вкрапленнями грудок піску. Рівчак являє собою залишки паркану. До його південно-західної частини примикає стовпова конструкція діаметром 0,40 м. За керамічним матеріалом датується XII – першою половиною XIII ст.

Рівчак 2. Простежено на 3,30 м за віссю північ – південь і на довжину 2,50 м за віссю північний схід – південний захід. Ширина складає 0,30-0,35 м, лише в південно-західній частині зафіксовано яму від масивного стовпа діаметром 0,50 м. Глибина 0,06-0,1 м від рівня виявлення. Стіни – вертикальні, дно – горизонтальне. Запов-

нення – темно-сірий плямистий с упісок з вкрапленнями грудок піску та глини. Вздовж східної та південно-східної стін рівчаку – тонкий прошарок горілої деревини. В північній частині східної стінки простежено контури від колод у вигляді вертикальних смуг сірого однорідного супіску; у деяких місцях сліди від колод простежено у два ряди. На дні зафіксовано прошарок (завтовшки до 0,03 м) світло-сірого гумусованого супіску. До рівчака примикає яма 3 – залишки опорного стовпа. Рівчак варто трактувати як залишки паркану.

Рівчак 3. Орієнтований за віссю північ – південь, з певним відхиленням на північний схід – південний схід. Вдалося прослідкувати на довжину 2,50 м. Глибина 0,2-0,3 м від рівня виявлення. Стіни – вертикальні, дно – горизонтальне. Вздовж західної стіни – тонкий горілий прошарок. Заповнення – темно-сірий супісок з вкрапленнями грудок піску. В центральній частині рівчака зафіксовано три вертикальні дошки. На дні зафіксовано тонкий (0,03 м) прошарок світло-сірого гумусованого супіску – культурний шар 3. Також фіксуються контури від стовпів паркану у вигляді округлих плям суглинка. До західної стіни рівчака примикає стовпова яма діаметром 0,35 м.

Об'єкт 1. Підпрямокутної форми, стінами орієнтований за сторонами світу. Східна стіна простежена на довжину 3,00 м. Глибина 0,13-0,35 м від рівня виявлення. Стіни – вертикальні. Вздовж обох стінок зафіксовано горілий прошарок завтовшки 0,03 м з залишками тліну. Заповнення – сірувато-жовтий пісок. В заповненні південної частини зафіксовано три стовпові ямки діаметром 0,25-0,35 м, заповнені сірим супіском. Дно об'єкта являє собою прошарок темно-сірого супіску зі значною кількістю вуглинок. У заповненні виявлено поодинокі фрагменти кераміки кінця X – XI ст. та XII – першої половини XIII ст.

У південно-східному куті об'єкта виявлено **яму 1**. Форма ями підовальна, розміри складають 0,40×0,35 м, глибина 0,15 м. Стінки вертикальні, дно горизонтальне. Заповнення – сірий супісок. У південно-західній частині зафіксовано фрагмент дерева розмірами 0,20×0,15 м, що лежав під кутом 45°. Яма 1 могла бути залишками опорного стовпа об'єкта 1.

Яма 2. Мала у плані вісімкоподібну форму, орієнтована з північного сходу на південний захід. Довжина – 2,80 м, глибина від рівня виявлення 0,17-0,25 м. Північна частина – округлої форми, діаметром близько 1,00 м. Тут зафіксовано стовпову ямку діаметром 0,15 м. Південна частина – підовальної форми, розмірами 1,80×0,90 м. Стіни та дно ями 2 – похилі. Заповнення – темно-сірий

плямистий супісок з вкрапленнями глини та органічних решток. У верхній частині заповнення зафіксовано велику кількість вуглинок, трапляються шматки печини. В ямі виявлено один фрагмент кераміки кінця X–XI ст. Решта керамічного матеріалу датуються XI–XIII ст.

Яма 3. Округлої форми, діаметром 0,35 м і глибиною 0,22 м від рівню виявлення. Стіни ями вертикальні, дно горизонтальне. Заповнення – темно-сірий плямистий супісок з вкрапленнями грудок піску та глини. Яма 3 – стовпова і відноситься до паркану рівчака 2, зважаючи на їхню конструктивну єдність та подібність заповнення.

Невелика площа розкопу 1 дозволила зафіксувати ряд господарських об'єктів, заповнення яких свідчить про виробничу діяльність господарів, скоріше за все, металургійну. Наявність останньої ставить під сумнів те, що саме на цьому місці в давньоруський час розміщувалося торговище.

Можна припустити, що на розкопі 3 виявлені частини двох садиб XII–XIII ст. Відкрита частина «північно-західної» садиби складалася з одного об'єкта (господарської споруди?) та низки господарських та стовпових ям. Садиби були обмежені парканами, орієнтованими за віссю північний схід – південний захід. Незабудовану «смугу» між парканами можна розглядати, як фрагмент провулку між двома садибами, відділеними рівчаками 2, 3. Відстань між ними складає 2,5 м.

Слід зазначити, що проїжджа частина не мала традиційних ознак дороги (відсутні колії, не прослідковується більш потужна щільність проїжджої частини). До категорії вулиць ця територія може бути зарахована, в основному, через планувальну ситуацію у даному районі міста. Зафіксовані на розкопі 3, паркани можуть свідчити про наявність садиб, тобто маркувати східну межу давньоруського торговища, проте проблема локалізації останньої вимагає додаткових археологічних досліджень у районі.

Давньоруський матеріал представлений фрагментами керамічного посуду (Додатки 1 та 3), фрагментів виробів зі скла (Додаток 4) та каменю (рис. 54).

Шари, що чітко датуються післямонгольським часом, на дослідженій ділянці не зафіксовані. Цей період репрезентований лише окремими фрагментами кераміки XIII–XV ст., яка трапляється переважно у верхньому шарі розкопу 1 (Додаток 1). Можна припускати, що в зазначений період досліджена ділянка не входила до житлової зони міста. Про це свідчить потужний гумусований шар, насичений органікою, який, практично, не ніс в собі матеріалу. Вказана територія могла входити до торгового комплексу площі.

2.2. АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДУ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ГОСТИНОГО ДВОРУ (XVIII – ПОЧАТОК XIX ст.)

Основними об'єктами XVII–XVIII ст., як вже було сказано, була система дерев'яних конструкцій, пов'язаних з функціонуванням торгової площі міста.

Споруда 1 (рис. 28-33). Масивну опорну напівколоду, розміщену горизонтально, орієнтовану за віссю північний захід – південний схід зафіксовано на рівні 101,39 м за балтійською шкалою висот (рис. 29-31). Її довжина складала 4,75 м, ширина – 0,60-0,70 м, товщина – близько 0,25 м. Верхня частина горизонтально обтесана, північно-східний бік – під кутом 45°. Південно-східна частина пошкоджена бетонними сваями. Під північно-західним краєм напівколоди була підкладена дошка завдовжки 0,95 м та завширшки до 0,30 м, орієнтована за віссю північний схід – південний захід. Ще одна дошка була підкладена за 2,80 м від північно-західного краю напівколоди, перпендикулярно до неї. Ширина дошки – 0,25 м, довжину простежити не вдалося. Біля південно-східного краю опорної напівколоди з південно-західного боку було зафіксовано ще одну напівколоду, шириною 0,45 м, що була підкладена під неї.

Також з південно-східного боку до опорної напівколоди примикала друга, орієнтована за тією ж віссю. Довжина – 1,30 м, ширина – 0,40-0,45 м. З північно-східного боку, за 0,50 м від північно-західного краю другої напівколоди, виявлено дошку, завдовжки 0,40 м, завширшки 0,20 м, що була підкладена під неї. З південно-західного боку, за 0,60 м від північно-західного краю напівколоди залягала ще одна дошка таких самих розмірів (рис. 28).

Зверху на обох напівколодах та паралельно до них, лежала колода завдовжки 5,90 м, завширшки 0,60-0,80 м. і діаметром близько 0,37 м (рис. 29-31). В південно-східній частині верх колоди горизонтально обтесаний. Південно-східний край знищений перекопом. За 0,20 м від північно-західного краю колоди, перпендикулярно до неї, було підкладено дошку завдовжки 0,40 м, завширшки 0,15 м.

З північно-західного боку від опорної напівколоди, за 0,30 м від неї, зафіксовано напівколоду, орієнтовану за віссю північний захід – південний схід. Її довжину вдалося простежити на 0,80 м, ширина складає 0,60 м. Її розміщення вказує на належність до конструкції споруди 1.

На відстані 3,60 м від опорної напівколоди, паралельно до неї, зафіксовано колоду завдовжки 1,80 м, завширшки 0,30-0,40 м, діаметром близько 0,30 м. Оскільки вісь зазначеної колоди у цілому

співпадає з віссю опорної, в она могла бути продовженням тієї самої споруди.

Серед матеріалу, виявленого у межах описаної споруди, переважають вінця горщиків другої половини XVII–XVIII ст. До середини XVII ст. можна віднести вінце з пивною шийкою і незначним потовщенням верхньої частини. Горщик зсередини вкритий зеленою поливою, а ззовні прикрашений опискою (рис. 80, 1). Під опорною напівколодою зафіксовано прошарок, який містив шкарлупу лісових горіхів, гарбузове насіння.

Дерев'яна конструкція, що тримала шифр Споруда 1, вірогідно, являла собою частину торгівельних рядів другої половини XVIII ст. (рис. 66).

Порівнюючи плани 1787 р. (рис. 1, 2) та 1803 р. (рис. 1, 3), стає очевидним, що зафіксована дерев'яна конструкція була побудована в період між 1787 та 1803 р. Це дало можливість назвати Споруду 1, умовно «закритим комплексом» і використовувати матеріал з нього як «реперний» для датування.

Споруда 2 (рис. 28; 34–38). У квадратах Г, Д, Е, Є–4 було зафіксовано опорну колоду, яка орієнтована за віссю північний захід – південний схід. Довжина колоди – близько 6,00 м, ширина – 0,25–0,40 м, товщина 0,20–0,25 м. Південно-східна частина колоди пошкоджена сучасною водогінною трубою (рис. 28; 35; 37).

На північно-західному краю колоди та перпендикулярно до неї лежав брус. Довжину вдалося простежити на 2,75 м, ширина – 0,20 м, товщина – близько 0,15 м. Біля північно-східного краю бруса зафіксовано вертикальний опорний стовп, що його підтримував. Біля цього ж краю, паралельно до опорної колоди, зафіксовано два бруса розмірами 1,00×0,25 м та 0,85×0,20 м.

Між опорною колодою та поздовжнім брусом, паралельно останньому, було виявлено вісім дощок, розміром 0,60–1,20×0,20–0,30 м (рис. 36). Дві дошки виявлено на північний захід від поздовжнього бруса. Їхні розміри – 0,60×0,25 та 0,70×0,40 м, відповідно. Ще одна дошка, орієнтована з заходу на схід, лежала на опорній колоді, за 1,40 м від північно-західного краю останньої. Її розмір – 2,50×0,15 м.

На південно-східному краю опорної колоди та перпендикулярно до неї виявлено фрагмент обгорілого бруса розміром – 0,70×0,25 м. Поруч під колоду було підкладено напівколоду, розмірами 0,50×0,25 м. На південний схід від опорної колоди виявлено дві напівколоди, орієнтовані за віссю північний схід – південний захід. Розміри колод – 1,30×0,30 м та 1,35×0,20 м. Їхні південно-західні частини знищено перекопом. Паралельно до них зафіксовано дошку розмірами 1,70×0,25 м (рис. 37).

Паралельно до опорної колоди виявлено чотири дошки розмірами 0,40–0,80×0,10–0,25 м. В одну з них було забито залізний цвях (рис. 38).

Речовий матеріал, який датує зазначену споруду, репрезентований фрагментом вінця покривки XVII–XVIII ст. (рис. 80, 8). Пов'язаний зі спорудою культурний шар насичений в еликою кількістю вугликів і містив шкарлупу лісових горіхів та гарбузове насіння.

Зазначену дерев'яну конструкцію варто інтерпретувати як частину торгівельних рядів другої половини XVIII ст. Деталлю яку треба відзначити окремо є наявність у споруді дерев'яної підлоги.

Споруда 3 (рис. 39). До цієї споруди належали вісім невеликих колод, орієнтованих за віссю північний захід – південний схід. Колоди лежали на відстані близько 0,50 м одна від одної, лише у північно-західній частині – більш щільно. Розміри колод – 0,80–1,50×0,15–0,30 м. На них лежали дев'ять дощок, орієнтованих перпендикулярно до колод за віссю північний схід – південний захід. Їхні розміри – 0,45–2,80×0,15–0,55 м, товщина від 0,01 до 0,03 м (рис. 44). В тих місцях, де дошки збереглися найкраще, вони щільно прилягали одна до одної.

З північно-східного боку настил з дощок був обмежений двома напівколодами, орієнтованими за віссю північний-захід – південний схід. Розміри напівколод – 2,90×0,15 м та 1,40×0,20 м. Ще одна напівколода лежала паралельно до них, її розміри – 2,25×0,20 м. З північного сходу до них примикав опорний стовп діаметром 0,65 м. Поруч, перпендикулярно до напівколод зафіксовано масивну колоду розмірами 1,00×0,60 м.

У культурному шарі, пов'язаному з зазначеною спорудою, переважають вінця горщиків другої половини XVII–XVIII ст. Вінця з різким внутрішнім зломом і опуклими плічками можна датувати другою половиною XVIII ст. (рис. 80, 4, 5). Більшість горщиків окислюючого випалу, прикрашені опискою. Деякі димлені, з ритованими смугами (рис. 80, 5). Інші вінця горщиків відносяться до кінця XVII–XVIII ст. Деякі димлені, з ритованими смугами (рис. 81, 2).

Отже виявлено частину внутрішнього простору торгівельних рядів другої половини XVIII ст., що мали дерев'яну підлогу (рис. 66).

Споруда 4 (рис. 28; 40). Опорна напівколода зазначеної споруди орієнтована за віссю північний захід – південний схід і має довжину 3,60 м і ширину 0,20–0,25 м. На відстані трьох метрів на північний схід від неї та паралельно до неї виявлено дві напівколоди, розміри яких становили 1,40×0,15 та 1,15×0,15 м. За 0,40 м на південний схід від останніх, за тією ж віссю, виявлено опорний стовп.

Вищеописані опорні напівколки зверху перпендикулярно перекривалися двома масивними брусами. Довжину одного з брусів вдалося простежити на 4,50 м, його північно-східна частина зруйнована сучасною каналізаційною трубою. Ширина бруса – 0,20 м. Посередині вирублена виїмка завдовжки 0,80 м. Під південно-західний край бруса було підкладено напівколку. Другий брус містився за 2,20 м на південний схід від першого. Довжину вдалося простежити на 4,50 м, ширина складала 0,20-0,25 м. Посередині, паралельно виїмці на першому брусі, знаходилася виїмка завдовжки 0,85 м. Під південно-західний край бруса також було підкладено напівколку.

Між зазначеними конструкціями виявлено чотири дошки, орієнтовані за віссю північ – південь, розмірами 0,40-0,65×0,10-0,20 м.

Вінця горщиків датуються кінцем XVII–XVIII ст. Деякі з них також декоровано опискою (рис. 81, 4). До цього ж часу належить і фрагмент покритишки (рис. 81, 5), а також нижня частина мініатюрного горщика з вушком (рис. 81, 1). Можливо, до пізнього середньовіччя можна віднести і вінце димленої посудинки з ритованим лінійним орнаментом (рис. 79, 5).

Фрагмент вінця миски можна датувати кінцем XVIII ст. (рис. 81, 3). Ця посудина має дуже високий вертикальний вінчик і вузькі криси. Миска виконана із слабозалізистої глини рожевого кольору, внутрішня поверхня вкрита ангобом. Розписана в техніці ріжкування темно-брунатною фарбою (інші кольори не помітні через перепал миски). Зверху вкрита прозорою поливою світло-оливкового кольору. Миска має сліди вторинного перебування у вогні (як і один фрагмент вінця горщика) – можливо, вони побували в пожежі. Орнамент складається з семи смуг та кривульки по вінчику і виноградних грон (?) на крисах.

Споруда 4 мала підпрямокутну двокамерну конструкцію і являла собою частину торгових рядів другої половини XVIII ст. Колода, яка розділяє споруду на дві камери, у південній частині виходить за межі конструкції на 0,30 м.

Споруда 5. Зважаючи на паралельність нижчеописаних конструкцій їх можна інтерпретувати як залишки однієї споруди, частина якої була знищена перекопом (рис. 41; 42). Але оскільки це могли бути і дві різні споруди, вони отримали шифр споруда 5а та споруда 5б.

Споруда 5а (рис. 41-44). Опорна напівколка орієнтована за віссю північний схід – південний захід. Її довжину вдалося простежити на 6,10 м, ширина – 0,45-0,60 м. Верхня частина горизон-

тально обтесана. Навпроти центральної частини напівколки, на відстані 0,25 м на південний схід від неї виявлено брус 1,70 м завдовжки і 0,40 м завширшки. Він орієнтований паралельно опорній напівколці. Поруч, за 0,40 м від неї виявлено ще один брус розмірами 1,15×0,30 м. Третій брус зафіксовано біля північно-східного краю напівколки, за 0,20 м від неї. Орієнтований так само за віссю північний схід – південний захід, розміри 0,75×0,40 м. На брусі знаходилася дошка розмірами 1,25×0,20 м.

На опорній напівколці та перпендикулярно до неї виявлено дванадцять дощок розміром 0,70-2,20×0,20-0,40 м. Дощки щільно прилягали одна до одної. На західній частині настилу з дощок на рівні виявлено обгорілу дошку розміром 1,55×0,40 м, що лежала перпендикулярно до решти. Ще десять дощок виявлено біля північно-східної частини опорної напівколки та безпосередньо на ній. Їхні розміри – 0,60-2,15×0,15-0,35 м, орієнтовані перпендикулярно до напівколки. Дві дошки такої ж орієнтації простежено біля південно-західного краю опорної конструкції. Ще одна частина настилу з дощок виявлена за 1,70 м на схід від опорної напівколки. Вона складалася із сімох дощок, розмірами 1,30-2,00×0,25-0,40 м. Дощки щільно прилягали одна до одної (рис. 42; 44).

Серединою XVII ст. можна датувати вінце горщика з борозенкою у верхній частині і слабким внутрішнім зламом (рис. 81, 6). Він має крайкування зеленою поливою та орнамент, виконаний опискою. Інші вінця горщиків відносяться до кінця XVII–XVIII ст.

Споруда 5б. Опорний брус, орієнтований з північного сходу на південний захід вдалося простежити на 3,65 м у довжину. Ширина бруса – 0,55 м. На ньому зафіксовано три отвори від цвяхів або нагелів (рис. 47). За 0,20-0,30 м на західніше лежав ще один брус, паралельний першому. Довжину простежено на 3,30 м, ширина – 0,45 м. Обидва бруси перекривали настил з 11 дощок розміром 0,70-4,80×0,15-0,35 м, що лежали перпендикулярно до них (рис. 45). Дощки щільно прилягали одна до одної. У південно-західну дошку було вбито нагель (рис. 46). Південна частина настилу знищена перекопом.

На південно-західній частині настилу, над західним брусом виявлено окрему дошку, орієнтовану з північного-сходу на південний захід. Довжину вдалося простежити на 1,25 м, ширина дошки 0,15 м.

Споруда 6. В квадратах Е-8, 9, 10, за 2,70 м від опорної напівколки виявлено опорний брус, паралельний до неї (рис. 41; 44). Довжину вдалося простежити на 3,10 м, південно-західна частина зни-

щена перекопом; ширина – 0,30-0,40 м. На північно-східному краю бруса зафіксовано виїмку довжиною 0,40 м і шириною 0,25 м. На південно-західній частині бруса лежали дві дошки, перпендикулярні йому.

В стратиграфічному розрізі також зафіксовані залишки двох колод на різних глибинах, а отже простежено два будівельні періоди дерев'яних конструкцій. Слідів пожежі не зафіксовано, тому не виключено, що споруди зазнали капітального ремонту або були перебудовані між 1787 та 1803 рр. В цей час збудована і Споруда 1.

Споруда 7 (рис. 48-51). Опорний брус, орієнтований з північного сходу на південний захід. Його довжина – 1,19 м, ширина – 0,08-0,15 м. За 0,35 м на північний захід від нього виявлено ще один брус, паралельний першому. Його довжину вдалося прослідкувати на 0,60 м, ширина складає 0,12 м. Обидва бруси перекривав настил з шести дощок розміром 0,37-0,57×0,12-0,18 м, що лежав перпендикулярно до них. В деяких місцях дошки щільно прилягали одна до одної. У південній частині настилу між дошками виявлено вертикальний кілок діаметром 0,08 м (рис. 50-51).

На північний захід від другого бруса виявлено опорну напівколоду, паралельну обоим брусам. Її довжина – 0,42 м, ширина 0,12-0,15 м. На її південно-західному краю лежала дошка, орієнтована з півночі на південь, розмірами 0,60×0,14 м. Ще одна дошка лежала на 0,20 м на захід від опорної напівколоди та перпендикулярно до неї. Її розміри – 0,62×0,15 м. На дошці лежала половина днища від дерев'яної діжки.

Другий ярус брусів лежав на настилі з дощок (рис. 48, 2). Виявлено два бруси, орієнтовані за віссю північний схід – південний захід, розмірами 1,28×0,08 м та 1,16×0,07 м відповідно. За 0,10 м на північний захід від них знаходився опорний стовп діаметром 0,12 м. За 0,35 м на південний схід від брусів, паралельно до них, виявлено ще два бруси, що лежали на помості з дощок. Їх розміри – 1,10×0,08 м та 1,00×0,10 м відповідно. З південного сходу до них прилягав опорний стовп діаметром 0,10 м. Також на південний схід від брусів виявлено шість окремих дощок розмірами 0,64-0,30×0,18-0,04 м.

На південно-західних краях обох пар брусів, перпендикулярно до них, лежав повздовжній брус розмірами 1,28×0,08 м. З північного заходу до нього прилягав настил з чотирьох дощок, паралельних йому. Їхні розміри – 1,14-0,25×0,10-0,06 м. На західній частині настилу лежала ще одна дошка, орієнтована з півночі на південь, розміром 0,44×0,10 м. На повздовжньому брусі також лежали ще два бруси, пер-

пендикулярні до нього. Їхні розміри – 1,06×0,10 м та 1,02×0,08 м відповідно. На захід від них виявлено три окремі дошки розмірами 0,60-0,20×0,06 м.

Споруда 7а (рис. 48-49; 52-53). Масивний опорний брус споруди орієнтований за віссю північний схід – південний захід. Довжину вдалося простежити на 1,20 м, ширина становила 0,14 м. На опорному брусі виявлено три поперечних напівколоди розмірами 1,10-0,65×0,18-0,07 м. Їх перекривав настил із дощок, що розташовувались у два яруси.

Нижній ярус лежав безпосередньо на напівколадах, перпендикулярно до них. Виявлено п'ять дощок розмірами 0,76-0,20×0,18-0,06 м. Деякі з них щільно прилягали одна до одної. На 0,20 м на північ від них виявлено шість дощок розмірами 0,44-0,25×0,14-0,06 м, що щільно прилягали одна до одної. З північно-східного боку до них прилягали два вертикальних опорних стовпа, діаметром 0,15 та 0,10 м відповідно. Ще одна частина настилу складалася з восьми дощок розмірами 0,77-0,14×0,12-0,04 м. З північного сходу до них примикали шість вертикальних стовпів діаметром 0,12-0,08 м.

Верхній ярус настилу був розташований перпендикулярно до нижнього. Від нього зафіксовано 13 дощок розмірами 0,55-0,17×0,15-0,06 м.

Зважаючи на паралельність конструкцій споруд 7 та 7а, їх можна інтерпретувати як залишки однієї споруди. Але такий висновок ставить під сумнів система опорних стовпів, що виявлена між ними.

Речовий матеріал, що походить з шару XVII–XVIII ст. репрезентований керамікою (рис. 77-81), значною кількістю фрагментованого скляного посуду (рис. 61-64; кольор. вклейка, іл. 1, 9-17), предметами з металу, дерева та шкіри. Крім того зібрано колекцію монет: Російської імперії (44 екземпляри – 1730–1760-х рр.) та Речі Посполитої (три екземпляри – 1638–1763-х рр.) (кольор. вклейка, іл. 4). Всі монети характерні для грошового обігу України XVIII ст. (Додаток 6).

Більшість металевих виробів репрезентована залізними цвяхами. Переважно вони відносяться до будівельних конструкцій (рис. 57, 1-29). Є також підковні цвяхи (рис. 56, 9). Крім цвяхів, до будівельних кріпильних деталей відноситься також залізна скоба (рис. 56, 8; 57, 30).

Окремо серед металевих виробів слід згадати два важки, пов'язані з торгівельною (аптекарською) діяльністю (рис. 55, 1-2). Вони мають вигляд низької конічної чашечки, за технікою виготовлення – литі з бронзи. Їхня вага складає 12,7 та 12,8 г, що дорівнює 1 лоту. Лот – німецька міра ваги, дорівнював 12,797 г або 1/32 золотника [Шевцов, 2007, с. 183]. Аналогії походять з пам'яток XVII–XVIII ст.

З останніх знахідок цього типу варто згадати схожі екземпляри, виявлені у Новобогородицькій фортеці на Дніпропетрівщині [Ковальова, Шалобудов, Харитонова, 2013, рис. 25, 4, 5].

Деталі одягу репрезентовані металевими гудзиками з вушками (рис. 55, 4-6) і підковками від взуття поширених у цей період типів (рис. 56, 1-7). До побутових речей відноситься наперсток з кольорового металу. Серед побутових речей варто також згадати імпортовану керамічну люльку з клеймом (рис. 65; кольор. вклейка, іл. 3; Додаток 8) і фрагмент кістяної вухочистки (рис. 58, 1). У шарі збереглося кілька предметів з дерева. Серед них особливої уваги заслуговують весло (рис. 59, 1; 60, 4), фрагментоване днище від бондарної тари (рис. 59, 2; 60, 1), фрагмент дерев'яної мисочки або корчика (рис. 58, 8; 60, 2). Днище бочки складане з двох частин (збереглася одна з них), скріплених дерев'яними штифтами. Залишки останніх простежуються у торці. Днище виготовлено з соснової деревини, його діаметр – 0,58 м, товщина 15-17 мм. Діаметр отворів для штифтів 6 мм.

Весло також виготовлено з соснової деревини. Його довжина 1,88 м, довжина лопати – 0,29 м, діаметр ручки – близько 0,03 м.

* * *

Таким чином, в результаті археологічних досліджень на території Гостиного двору було відкрито залишки дерев'яних торговельних рядів XVIII ст. та два культурні шари XII–XIII ст. Якщо пізні об'єкти репрезентують єдиний комплекс, давньоруські елементи забудови відзначаються фрагментарністю, викликаною невеликою площею доступною для досліджень. Незважаючи на зазначені обставини, досліджені давньоруські об'єкти дозволяють виявити забудову, що обмежує давньоруське торговище зі сходу. Особливий інтерес серед них викликають паркані, зафіксовані на розкопі 3. Наявність парканів деякою мірою може свідчити про можливу садибну забудову у районі цієї ділянки, тобто маркувати східну межу Торгової площі. Фіксація металургійного шлаку підтверджує функціонування виробничого комплексу на міській садибі XII–XIII ст., яка межувала з торговищем зі східного боку. Якщо припускати, що церква розташовувалася у його центрі, або близько до нього, площа торговища може складати близько 1,5-1,7 га, що підтверджує розрахунки М. Сагайдака. На підставі наведених

вище даних ми репрезентуємо гіпотетичний вигляд давньоруської торгової площі (кольор. вклейка, іл. 3а). Представлену реконструкцію не заперечують і дані археологічних обстежень 1970-х рр. Проте загалом цілком очевидно, що проблема локалізації давнього київського ринку вимагає додаткових археологічних досліджень сучасної Конtrakтової площі.

Найповніше вдалося обстежити культурні нашарування XVII–XVIII ст., що дозволяє репрезентувати гіпотетичний вигляд торговища зазначеного часу. Зіставлення виявлених конструкцій з планом А. Меленського дозволяє трактувати їх як залишки торгових рядів. Їх напрямок та розміри співпадають з конструкціями, зображеними на планах торговельних рядів 1797 та 1803 рр. (рис. 66). Дослідження показали, що споруди являли собою дерев'яні багатоканальні конструкції, споруджені з сонових балок завтовшки до 30-35 см. Дослідження внутрішнього простору торговельних рядів другої половини XVIII ст. показали, що кліті мали дерев'яну підлогу. Скоріше за все, вони являли собою єдиний конструктивний масив, що підтверджує і план А. Меленського. Всього було простежено два будівельні періоди спорудження дерев'яних конструкцій. Слідів пожежі зафіксовано не було, тому не виключено, що споруди зазнали капітального ремонту або були перебудовані між 1787 та 1803 рр.

Досліджені споруди можна реконструювати як будівлі каркасно стовпової конструкції. Судячи з наявності входів і з того, що основу конструкцій складають досить потужні колоди, варто реконструювати їх як стаціонарні будівлі – комори, сполучені одна з одною. На картах XVII–XVIII ст. зображені саме такі поздовжні споруди. Проте джерела, які репрезентують зовнішній вигляд комор на Подільському торговищі зазначеного періоду, виявити не вдалося. Споруди можна реконструювати тільки за аналогіями. Деяким чином їм можуть відповідати торгові ряди більш пізнього часу, відомі за ілюстративними джерелами XIX – початку XX ст. – літографіями та фотографіями*. Схожі крамниці, які можуть бути підставою для реконструкції торгових рядів на Конtrakтовій площі, представлені на зображеннях як інших київських ринків (рис. 67; 68, 1-2), так і торговищ в інших містах України та Білорусі (рис. 68, 3-5). На основі аналізу всіх зазначених джерел ми даємо гіпотетичну реконструкцію дерев'яних торгових рядів на Подільському торговищі XVII–XVIII ст. (рис. 69).

* Фотографії з зображеннями київських ринків люб'язно надані М. Кальницьким.

ВИСНОВКИ

Археологічні дослідження 2013 р. у внутрішньому просторі Гостиного двору дозволили зафіксувати сліди життєдіяльності на ділянці від часів Київської Русі до початку XIX ст. В результаті археологічних досліджень було обстежено залишки дерев'яних торговельних рядів XVIII – по чатку XIX ст. та два культурних шари XII–XIII ст. В результаті археологічного сезону 2013 р. було проведено низку спеціальних досліджень, пов'язаних з обробкою та аналізом виявлених археологічних матеріалів: середньовічних керамічних та скляних матеріалів, фрагментів амфорної тари, палеоботанічних зразків, нумізматичних знахідок тощо. Виявлені матеріали мають важливе значення для реконструкції різних аспектів життя Київського Подолу у різні періоди його існування.

Незважаючи на невелику площу, доступну для вивчення культурних нашарувань давньоруського часу, були зафіксовані рівчаки від парканів, господарські ями та ями від елементів конструкцій. Зібрано колекцію керамічного матеріалу XI–XIII ст. На ділянці розкопу № 3 виявлено частину двох садиб XII ст., обмежених парканами. Незабудовану «смугу» між парканами, 2,4 м завширшки, варто розглядати як залишки провулку.

Досліджені об'єкти можуть свідчити про садибну забудову у районі цієї ділянки. Фіксація металургійного шлаку підтверджує функціонування виробничого комплексу на міській садибі XII–XIII ст., яка межувала з площею з північно-східного боку. Можна припускати, що виявлені паркани маркують східний кордон давньоруського торговища, локалізованого у зазначеному районі. Не виключено, що саме згаданий провулок виходив до площі, де розташовувалося торговище. На основі аналізу всіх наявних на цей час об'єктів давньоруського часу, ми репрезентуємо загальну реконструкцію давньоруського торговища (іл. 3а), площа якого могла складати близько 1,5–1,7 га. Ці розміри цілком узгоджуються з розрахунками

В. Яніна, за яким розміри вічової площі у Давньому Новгороді складали 1200–1500 м² [Янін, 2004, с. 80].

Проте цілком очевидно, що проблема локалізації давнього київського ринку вимагає додаткових археологічних досліджень сучасної Контрактової площі.

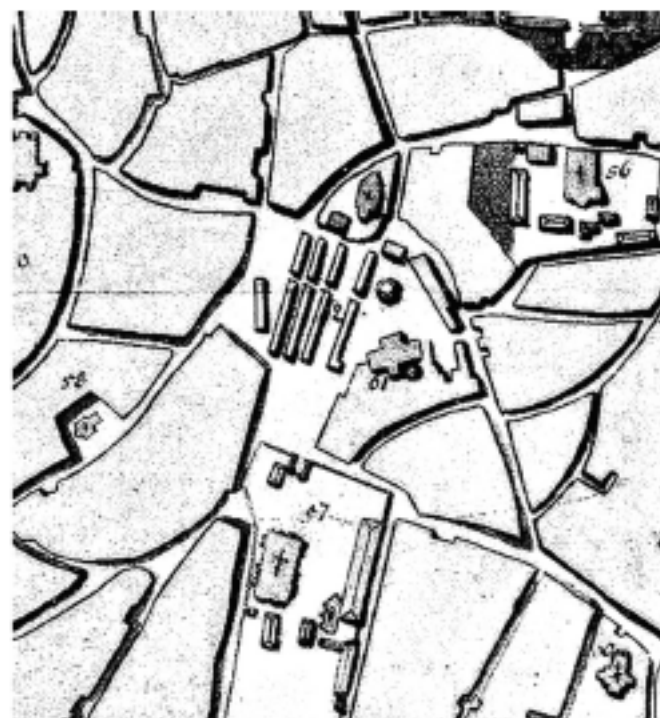
Культурні нашарування XIV–XVII ст. на території будівельного котловану не зафіксовані, хоча у верхньому культурному шарі виявлена кераміка другої половини XIII–XVII ст. Можна припускати, що після монгольської навали ця ділянка протягом тривалого часу залишалася незабудованою. Останнє, у зв'язку з наданням Києву магдебурзького права (XV ст.), за аналогією з містами Центральної Європи, одержує назву Ринкової площі, на якій зводиться дерев'яний будинок ратуші. У XVIII ст. тут розміщуються дерев'яні торгові ряди, які у першій половині XIX ст. змінює кам'яний Гостиний двір.

Нашарування XVIII ст. вивчені найповніше. На всій площі внутрішнього дворику зафіксовані дерев'яні конструкції, які являють собою частину торговельних рядів другої половини XVIII ст. Виявлені характерні особливості конструктивних поєднань шести споруд давнього Гостиного двору, їхні напрямки співпадають з кресленнями, виконаними А. Меленським. З них походить керамічний матеріал, предмети з металу, скла та шкіри XVII–XVIII ст., зібрано колекцію російських (43) та польських (3) монет (1638–1760-х рр.) (Додаток 6). Пізньосередньовічні об'єкти репрезентують єдиний комплекс і разом із документальними джерелами складають базу для відтворення дерев'яних торгових рядів XVIII ст.

Попереднім висновком після вивчення всіх наявних даних може стати припущення про існування тривалої традиції спеціалізованого використання певної ділянки в районі сучасної Контрактової площі для розміщення торговища на Київському Подолі.

1

2

3

Рис. 1. Зображення Торгової площі та торгових рядів на картах:
1 – 1695 р.; 2 – 1787 р.; 3 – 1803 р.

КІЕВЪ — Контрактовая ярмарка. № 77.

Издание фотосафа Маркова, Крещатики № 6.

Рис. 2. Контрактовий ярмарок на Подолі. Фото XIX ст.

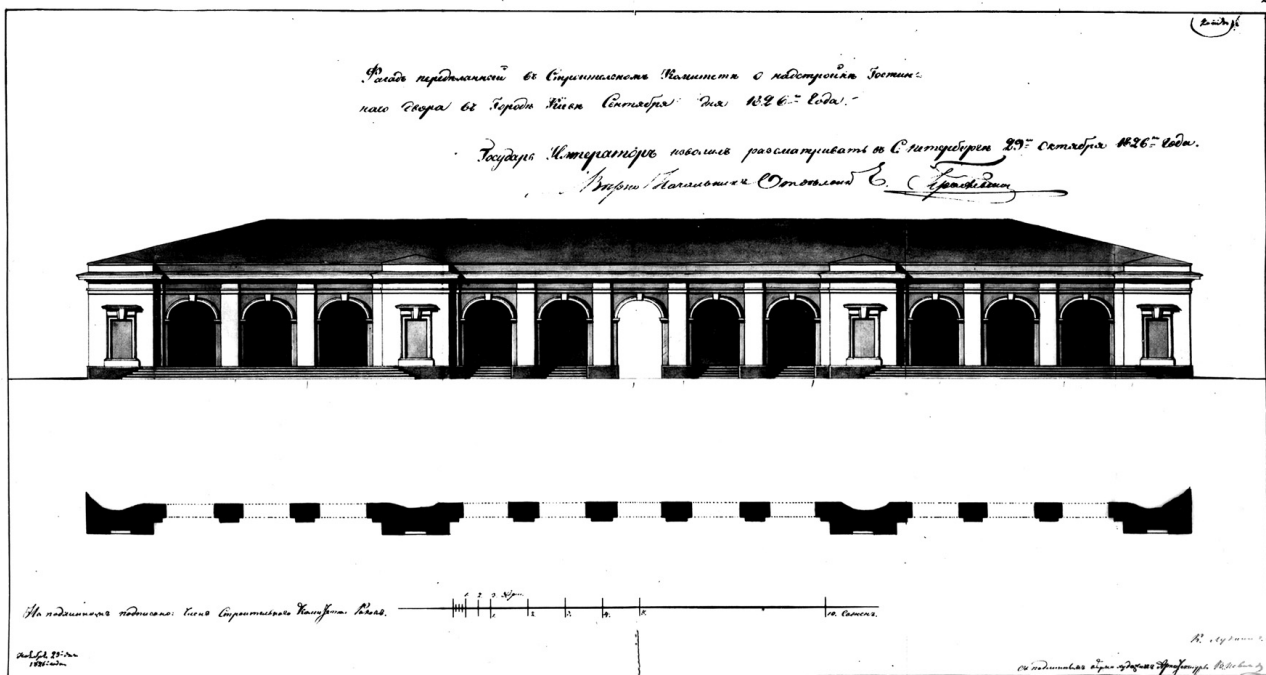

Рис. 3. Фасад Гостиного двору 1826 г. [РГИА, ф. 1287, оп. 5, д. 131, л. 21об.-22]

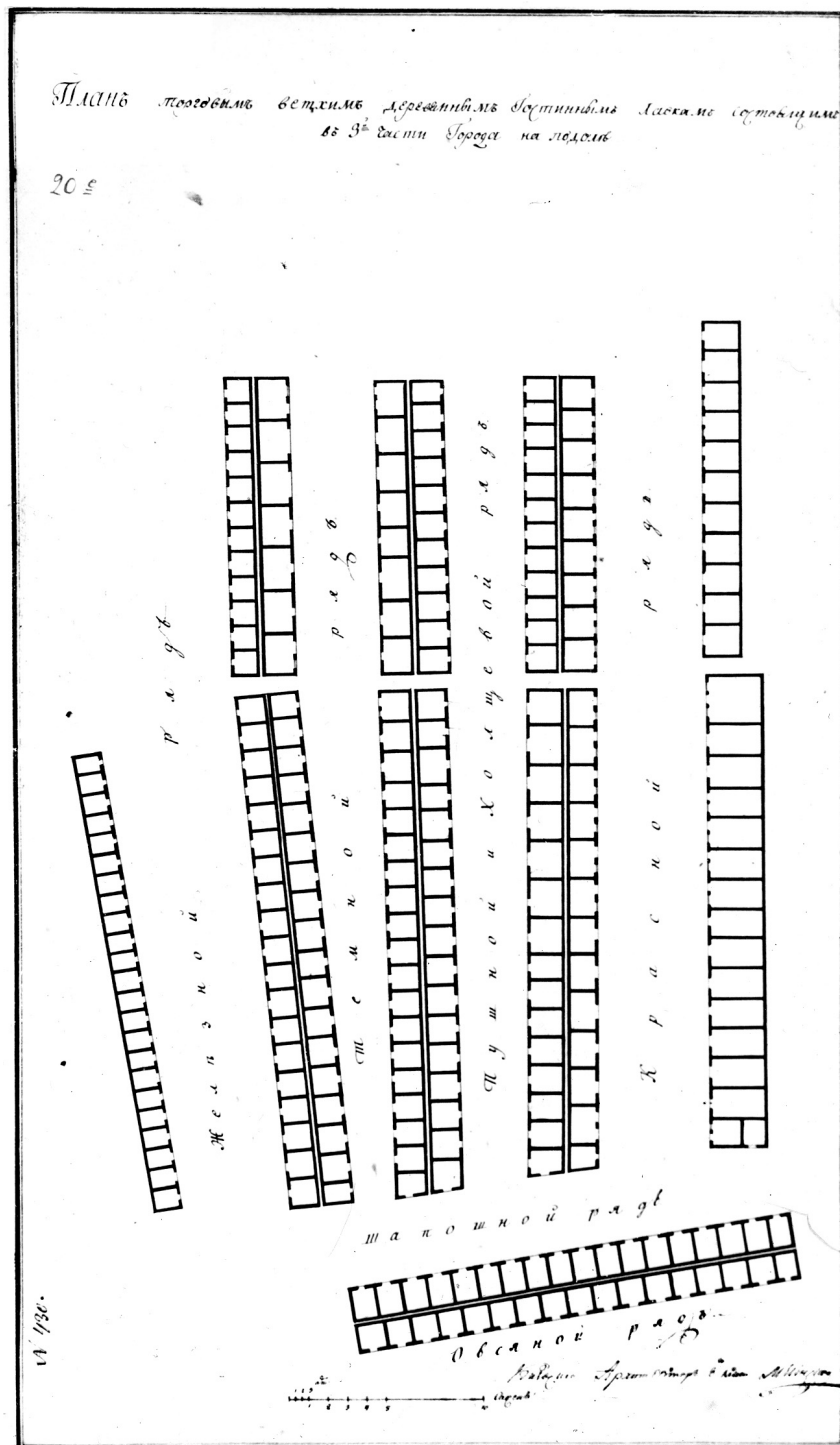

Рис. 4. План дерев'яних крамниць
Обмірне креслення початку XIX ст., підписане архітектором А. Меленським
[РГИА, ф. 1488, оп. 2, д. 161, л. 3]

Напоказано тако:
 Высочайше повелено. Аукцион 19го мая 1809 года.
 М. Б. Д. Князь Курский.

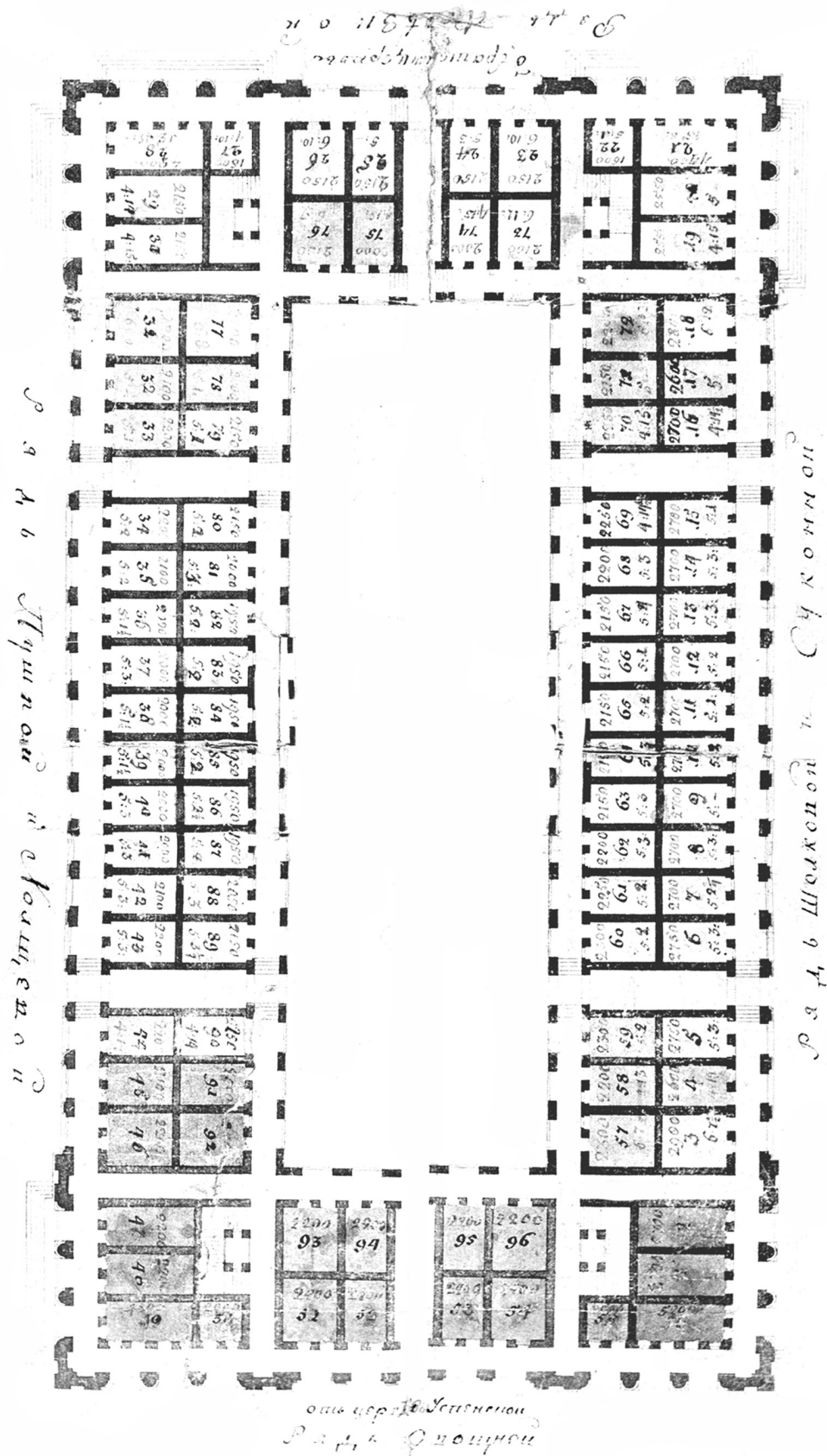

Рис. 5. План Гостиного двору 1809 р. [IP НБУВ, ф. 28]

Рис. 6. Контрактова площа. Фото кінця XIX ст.

Рис. 7. Гостиний двір (вигляд з боку Андріївського узвозу) кінця XIX ст.

Рис. 8. Гостиний двір (Фото 1930-х рр.)

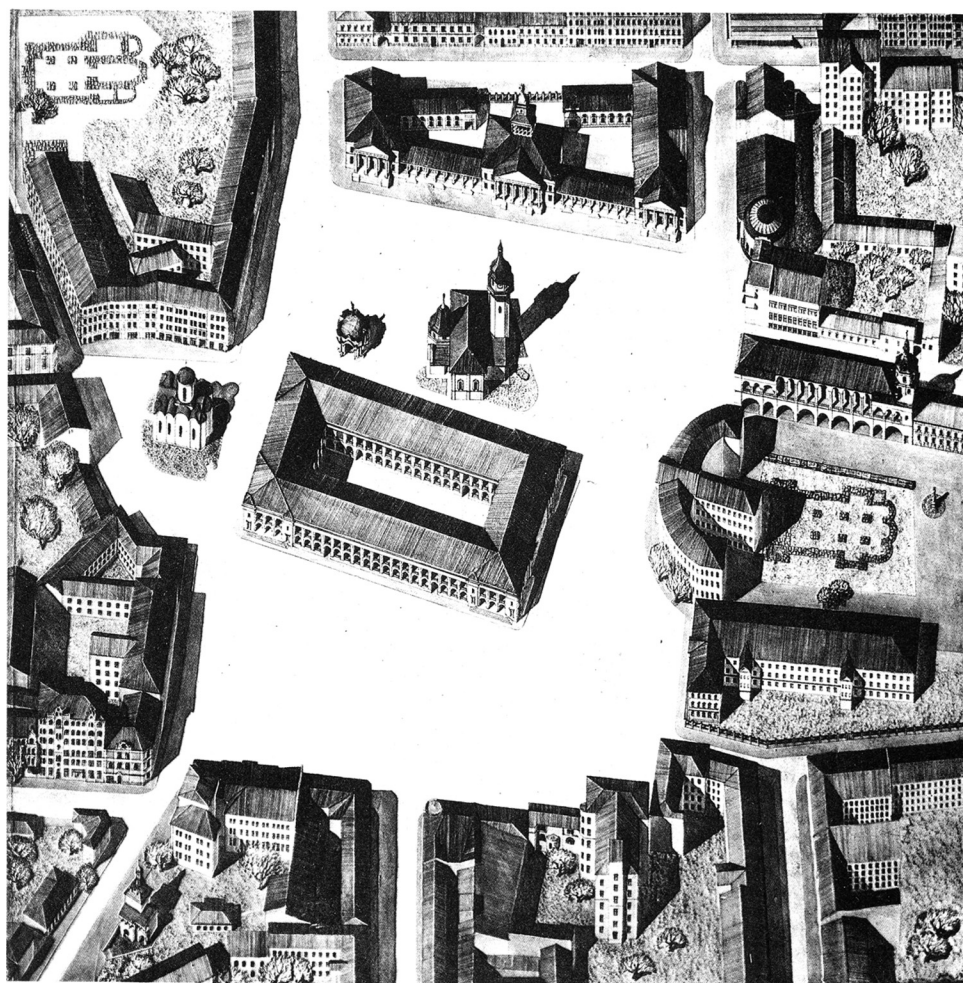

Рис. 9. Контрактова площа. Проект реконструкції 1976 р. Аксонометрія В. Шевченко

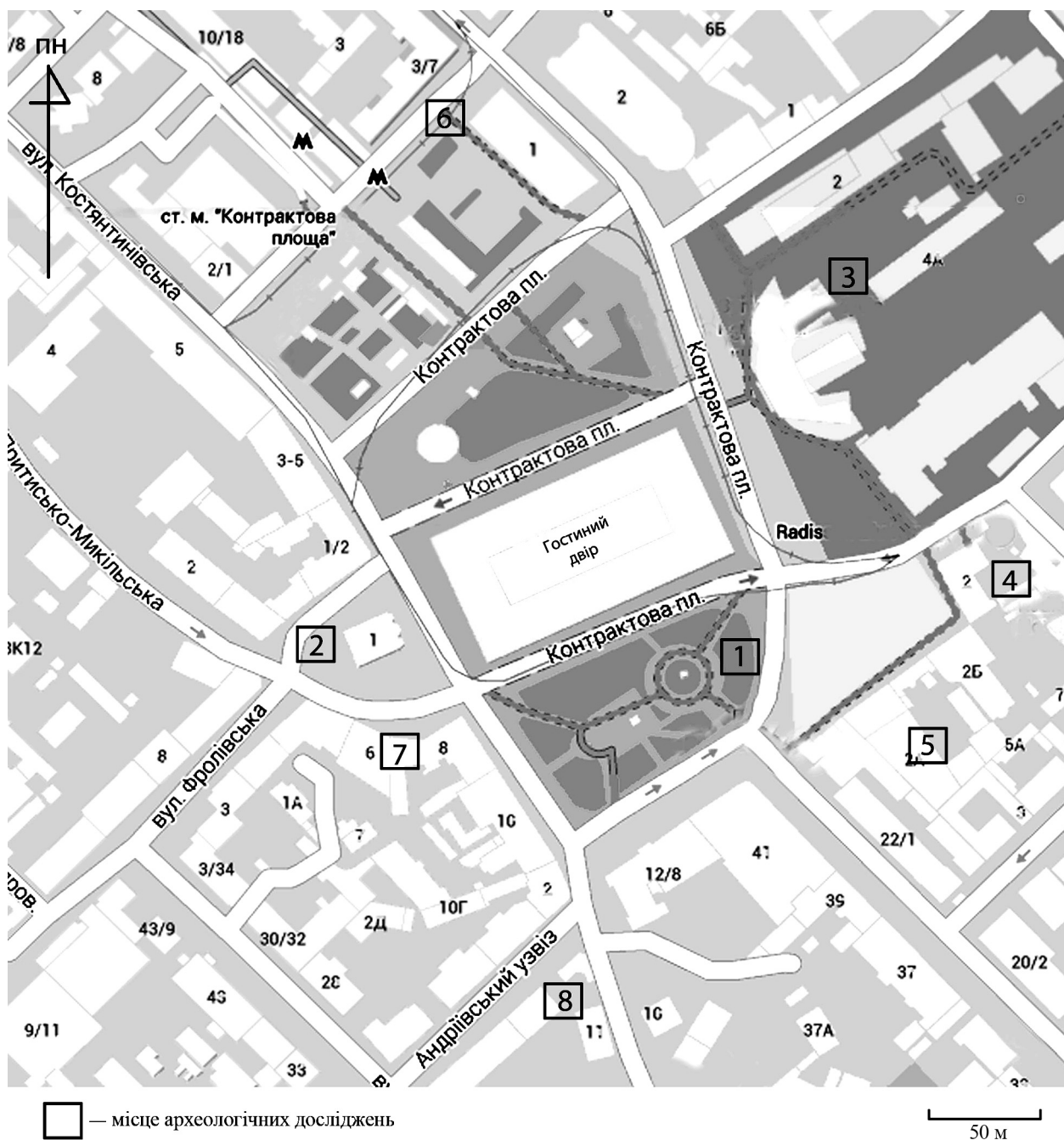

Рис. 10. Карта сучасного Подолу з нанесеними археологічними розкопами:

1. Контрактова площа (1972–73 рр.)
2. Церква Богородиці Пирогощі (1976–1980, 1996 рр.)
3. Контрактова площа, 4 (1987 р.)
4. Вул. Братська, 17–19 (1992–1993, 2010 рр.)
5. Контрактова площа, 2 (1996 р.)
6. Контрактова площа (1997 р.)
7. Контрактова площа, 7 (1998 р.)
8. Вул. Андріївський узвіз, 1 (2001 р.)

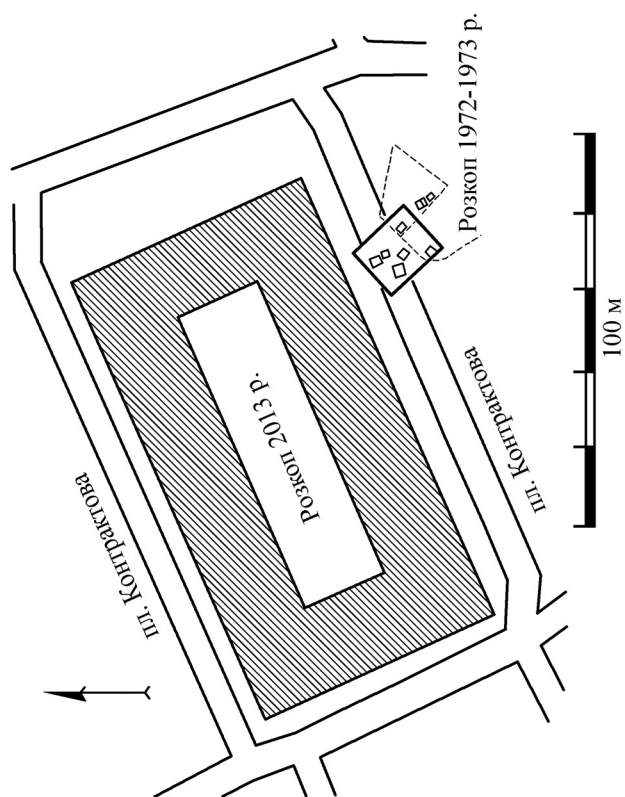
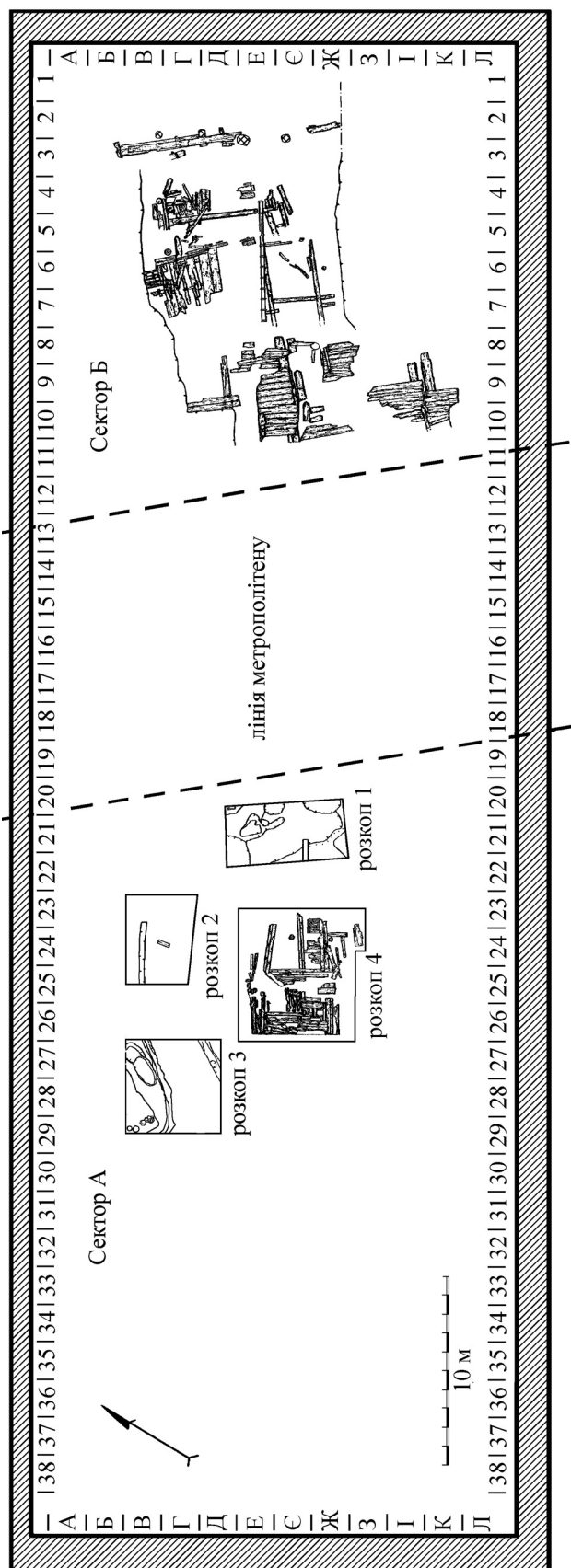
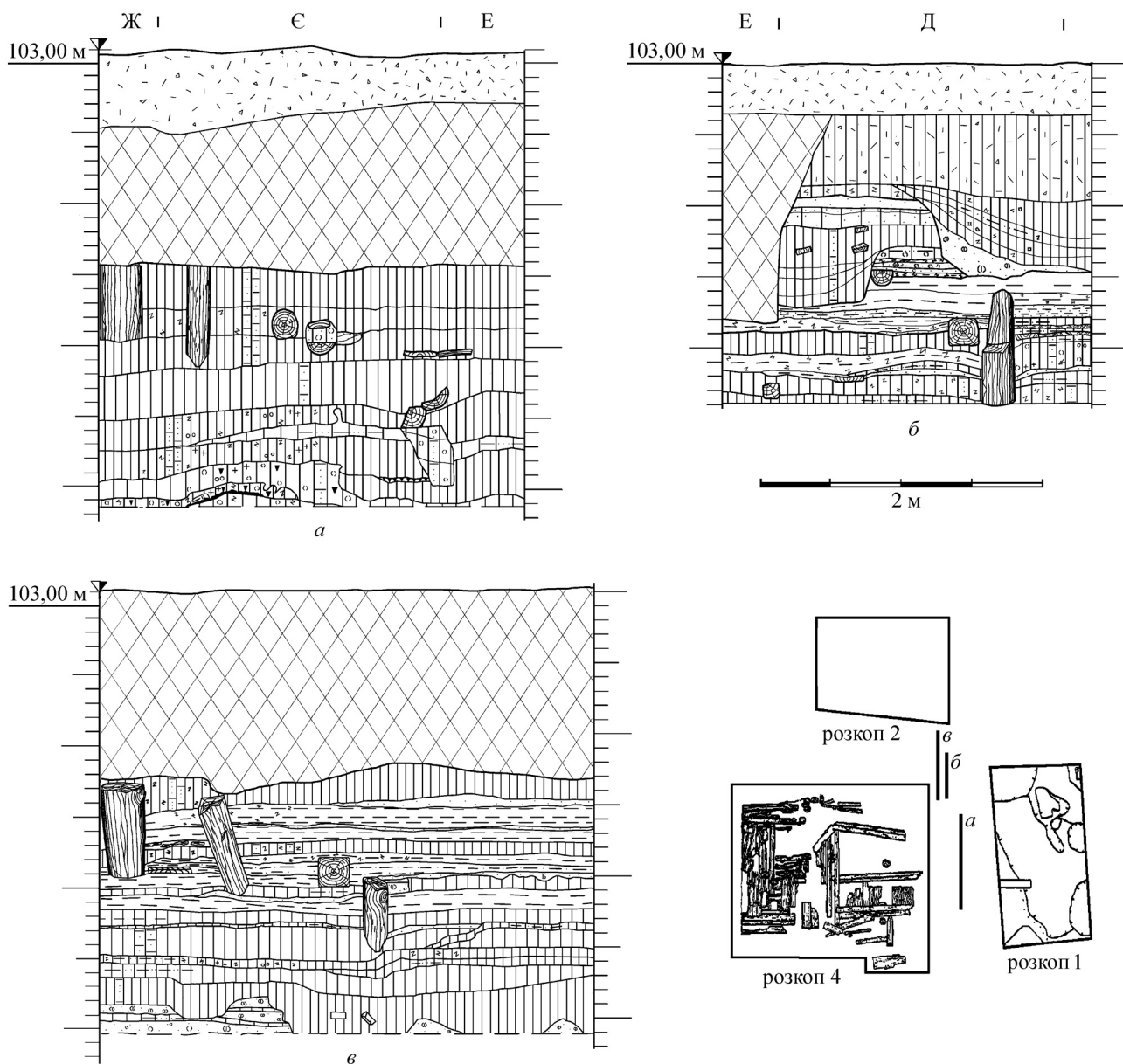

Рис. 11. Загальний план розкопу 2013 р. і його розміщення відносно розкопів 1972–1973 рр.

Умовні позначки для рисунків стратиграфічних розрізів:

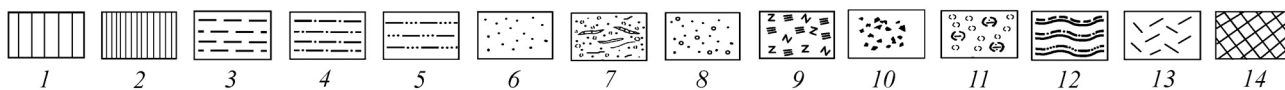

Рис. 12. Сектор А. Стратиграфічні розрізи.

Умовні позначки для рисунків стратиграфічних розрізів:

1 – гумусований шар;	8 – пісок з мушлями;
2 – сильногумусований шар;	9 – тріска;
3 – глина;	10 – вугілля;
4 – суглинок;	11 – вальки;
5 – супісок;	12 – тонкий прошарок (глини, суглинку, супіску);
6 – пісок;	13 – будівельне сміття;
7 – мішаний ґрунт;	14 – пізній перекоп

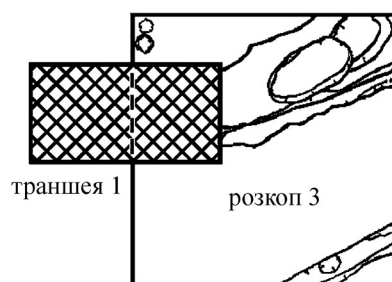
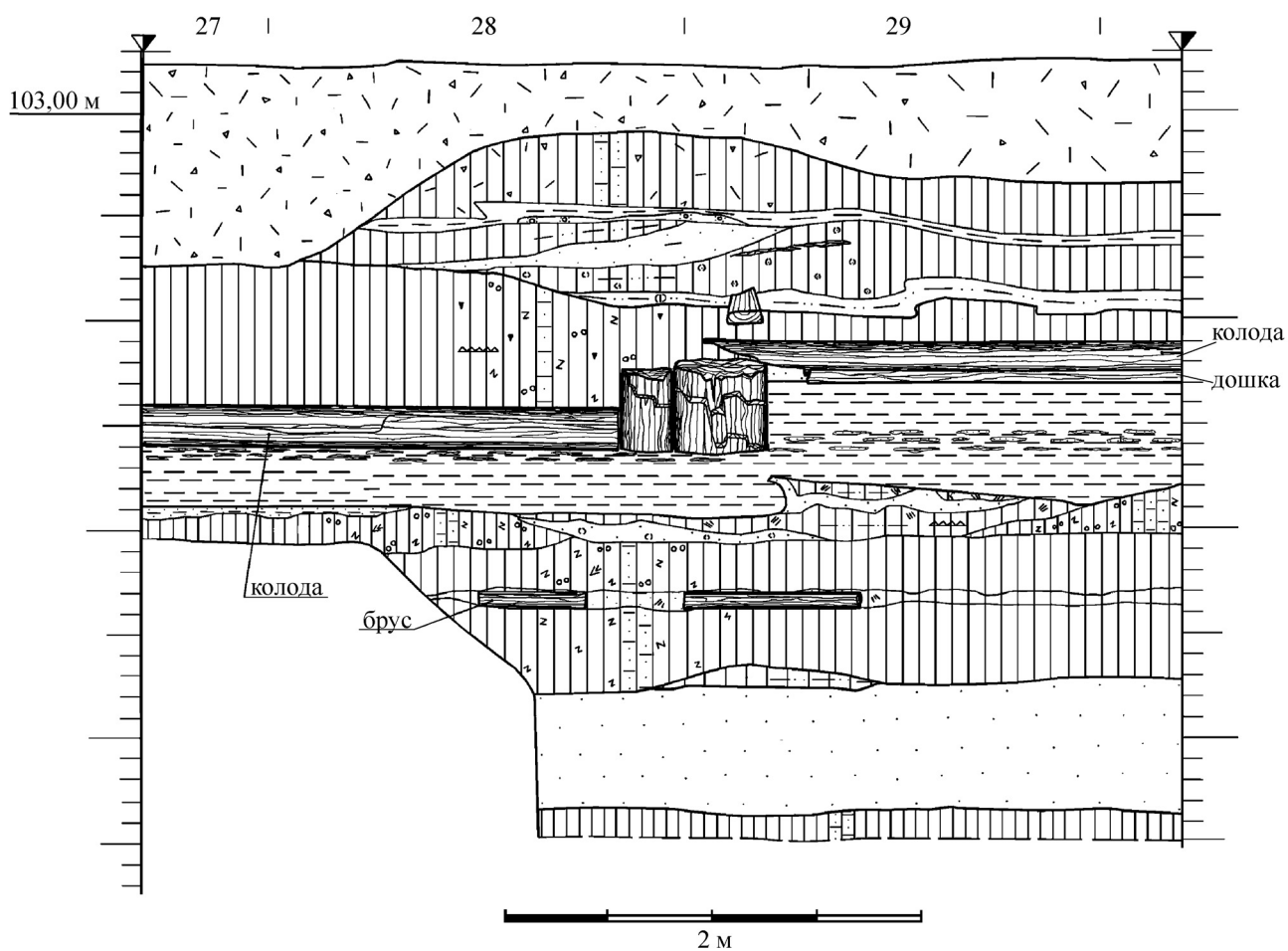

Рис. 13. Сектор А. Розвідувальна траншея 1. Стратиграфія

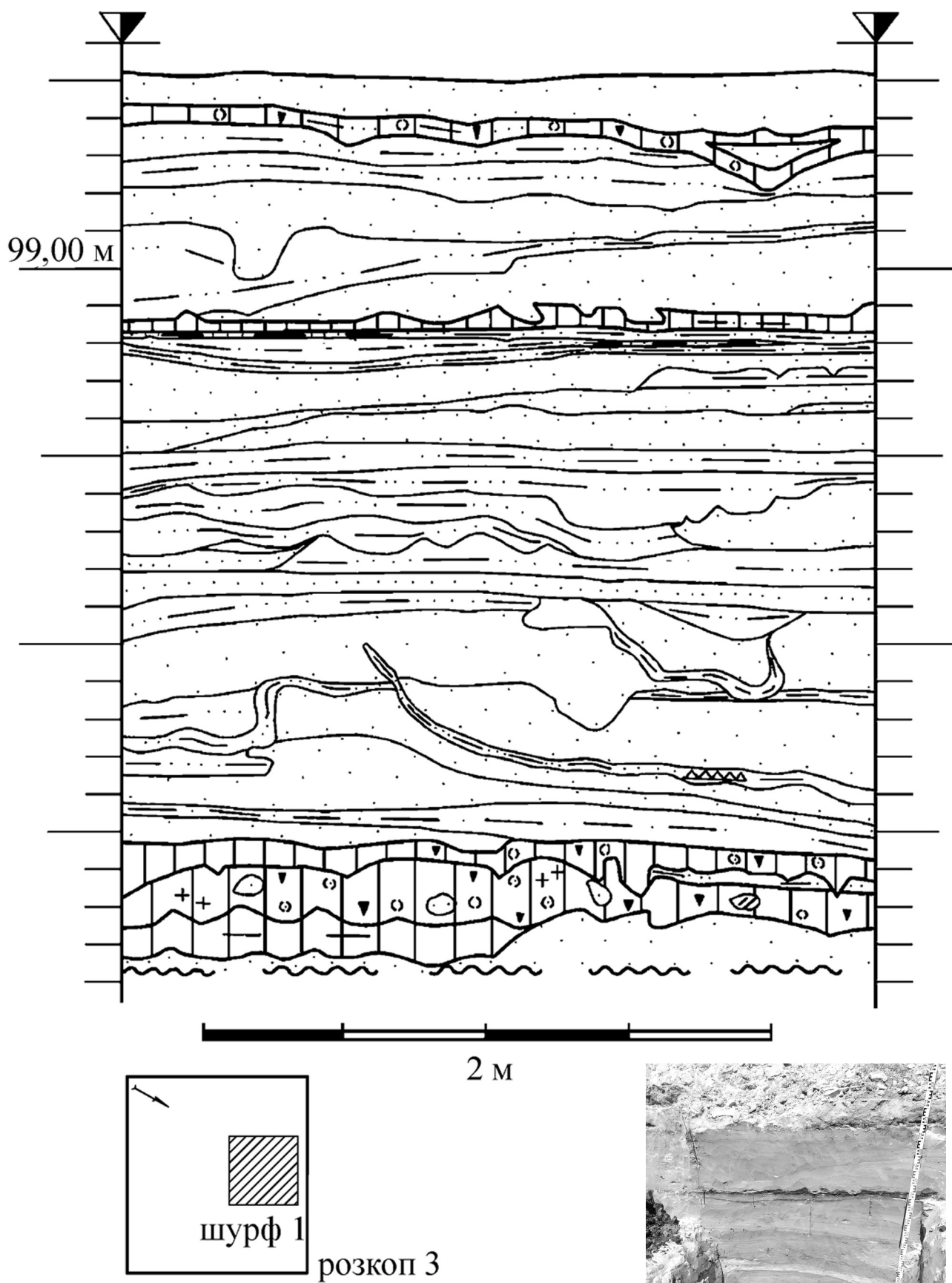

Рис. 14. Шурф 1 у розкопі 3. Стратиграфія

Рис. 15. Сектор Б.
Стратиграфічний розріз

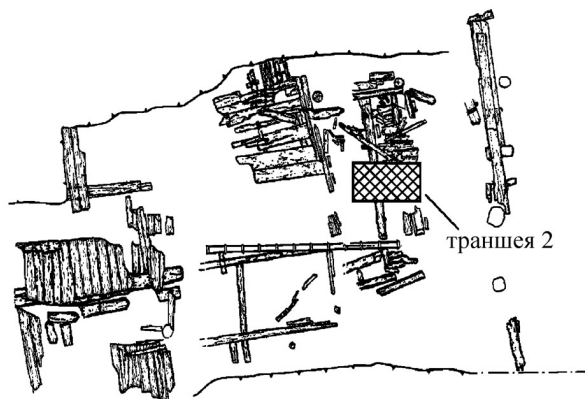
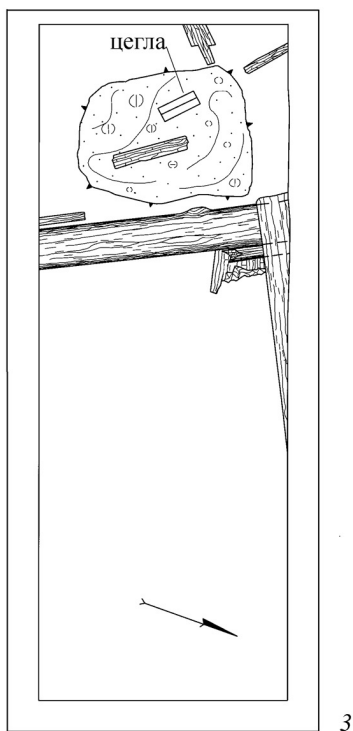
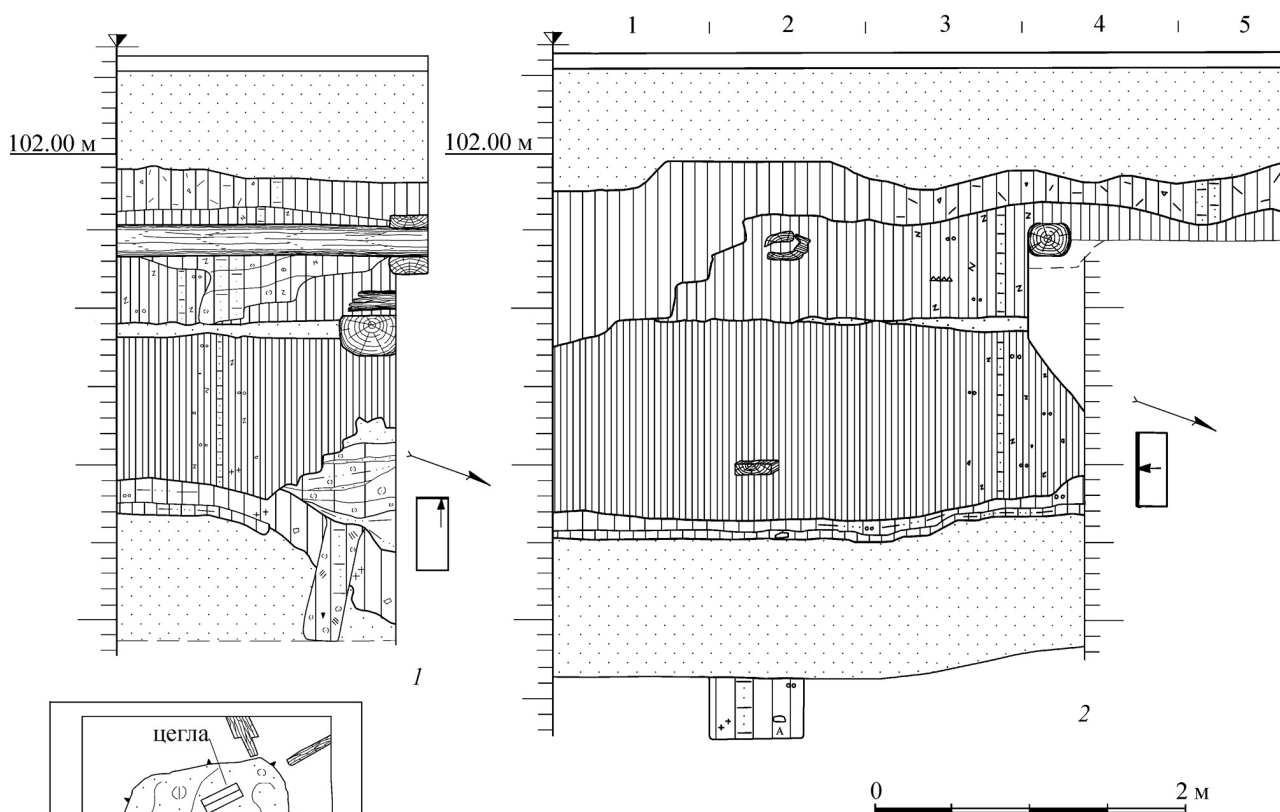
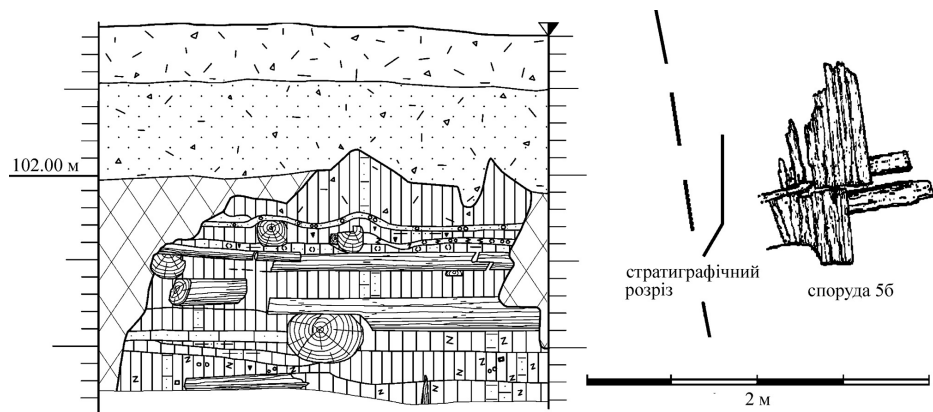

Рис. 16. Сектор Б. Траншея 2, стратиграфія та план

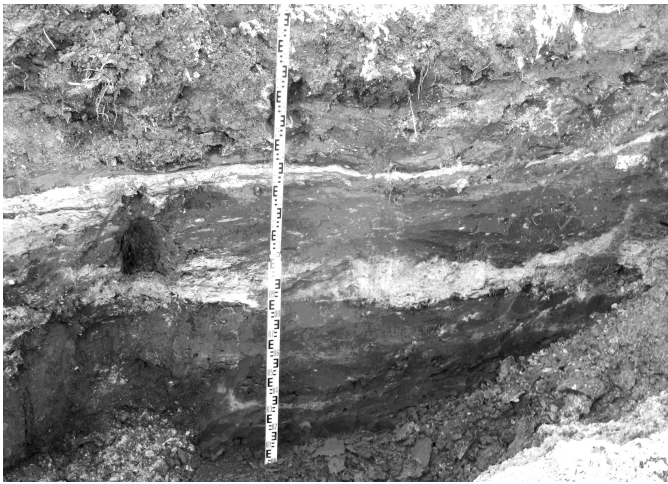

Рис. 17. Траншея 1

Рис. 18. Колода в траншеї 2

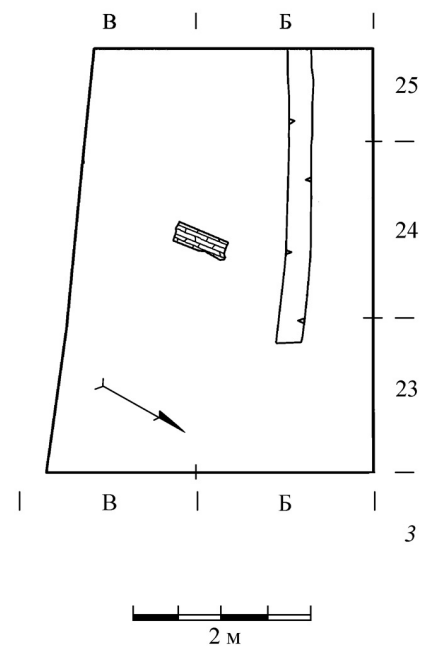
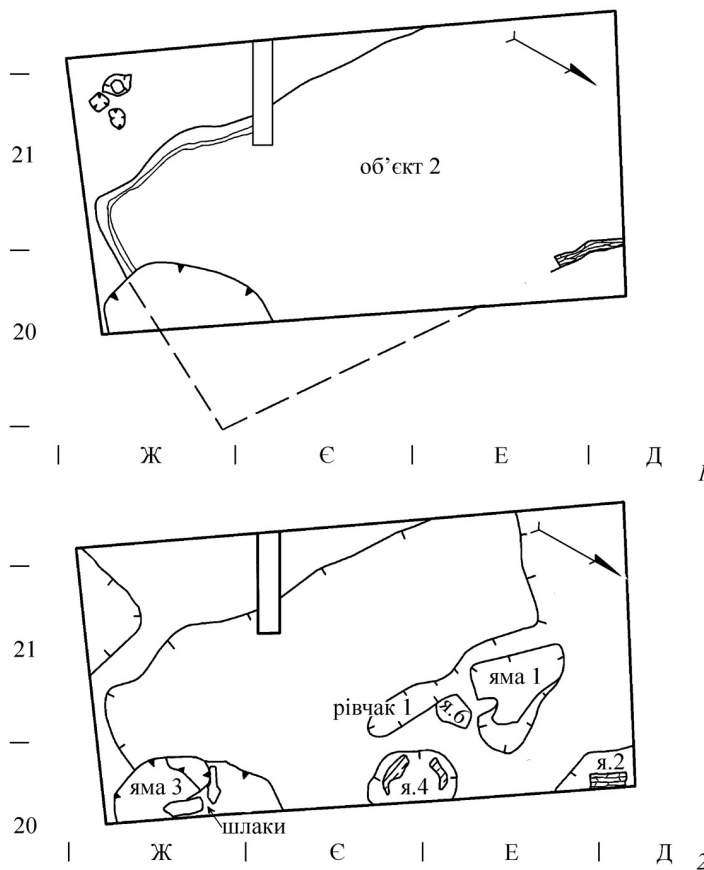

Рис. 19. Плани розкопів 1 та 2:

1 – Розкоп 1. План по рівню виявлення об'єктів; 2 – Розкоп 1. План по материка; 3 – розкоп 2

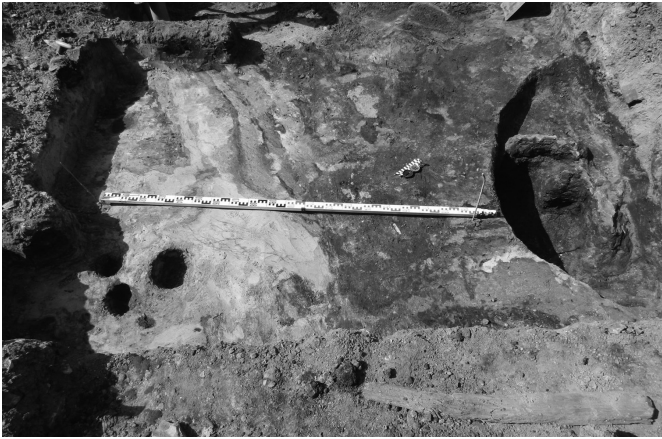

Рис. 20. Розкоп 1. Вид з північного сходу

Рис. 22. Розкоп 1. Яма 5

Рис. 21. Розкоп 1. Рівчак 1, яма 1, яма 6

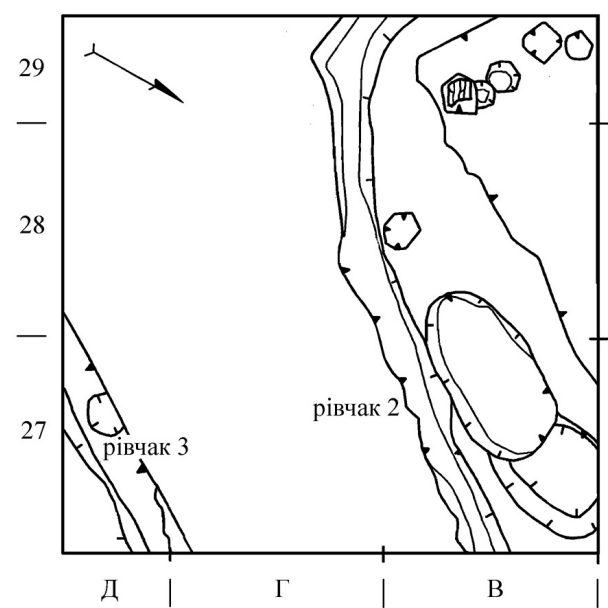
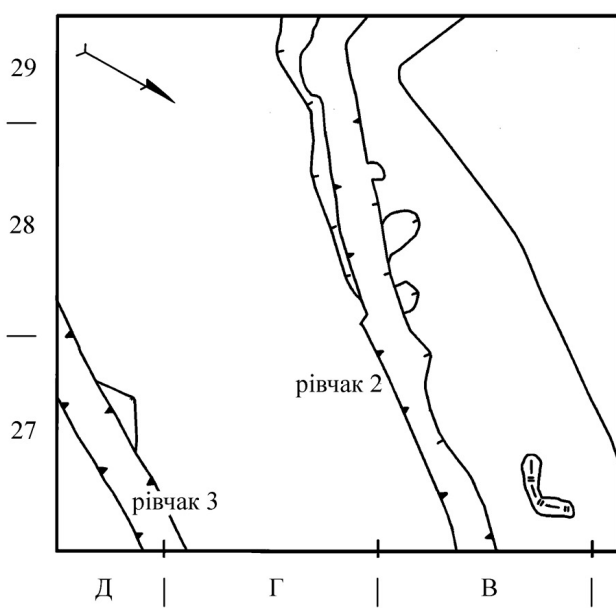

Рис. 23. Розкоп 3. 1 – план по рівню виявлення об'єктів. 2 – план по материка

Рис. 24. Розкоп 3

Рис. 26. Розкоп 3. Рівчак 2. Сліди дерева

Рис. 25. Розкоп 3. Рівчак 2

Рис. 27. Розкоп 3. Рівчак 3

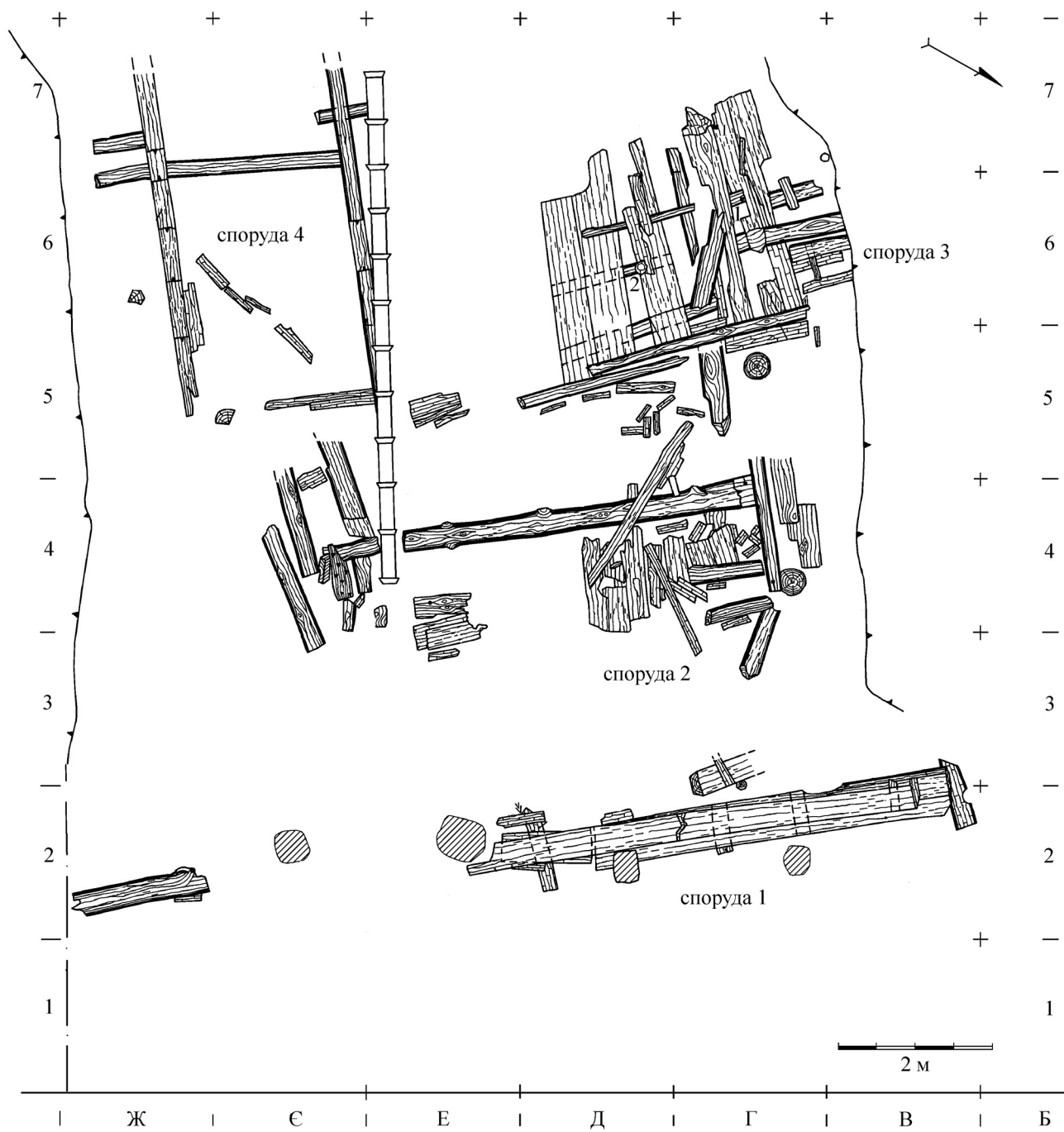

Рис. 28. Споруди 1-4. 1 – металевий цвях; 2 – керамічне денце

Рис. 29. Споруда 1. Опорна напівколода. Загальний вигляд, вид з північного заходу

Рис. 30. Споруда 1. Опорна напівколода, торець. Вид з північного заходу

Рис. 31. Споруда 1. Опорна напівколода. Вид з південного заходу

Рис. 32. Споруда 1. Опорна напівколода, деталь. Вид з південного заходу

*Рис. 33. Споруда 1.
Опорна напівколода, деталь.
Вид з південного заходу*

Рис. 34. Споруда 2

Рис. 35. Споруда 2. Південно-східна частина

*Рис. 36. Споруда 2.
Настил з дощок*

Рис. 37. Обгорілий брус у південно-східній частині споруди 2

Рис. 38. Дошка з цвяхом у східній частині споруди 2

Рис. 39. Споруда 3

Рис. 40. Споруда 4

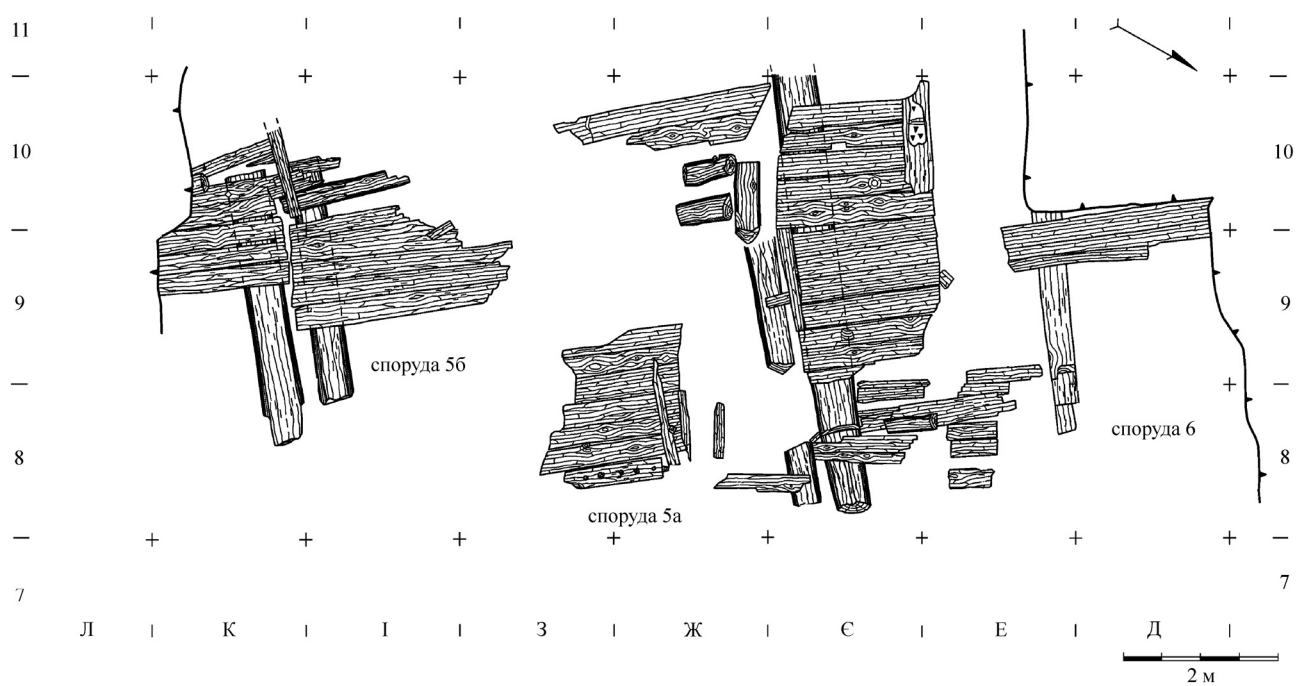

Рис. 41. Споруди 5а, 5б, 6. План

Рис. 42. Споруди 5а та 5б. Загальний вигляд

Рис. 43. Споруда 5а

Рис. 44. Споруди 6 (зліва) та 5-а

Рис. 45. Споруда 56

Рис. 46. Споруда 56. Дошка з нагелем

Рис. 47. Конструктивна деталь

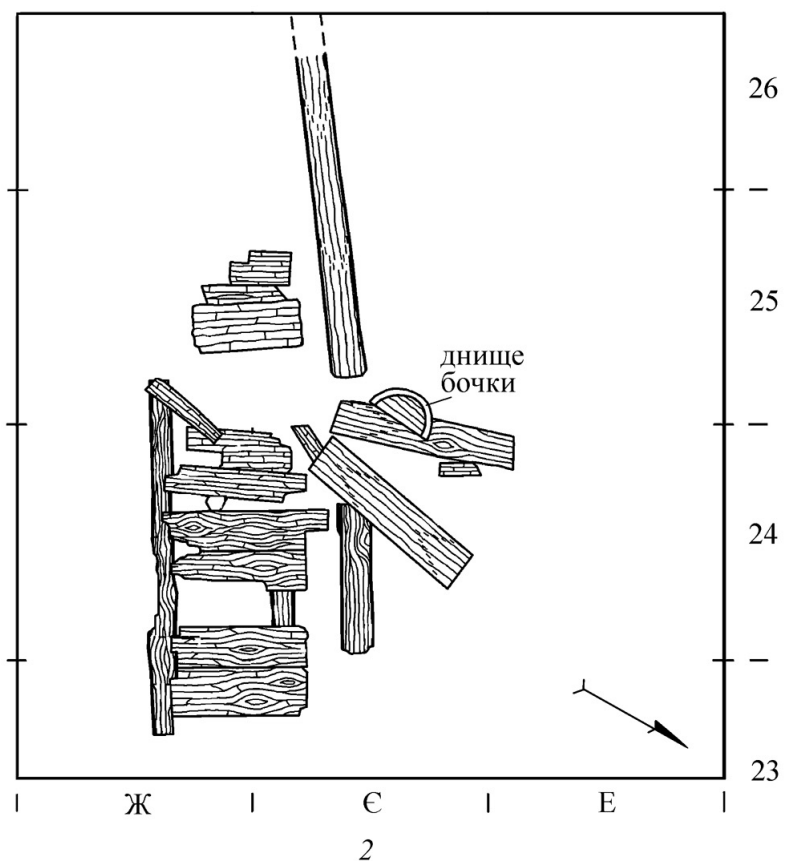
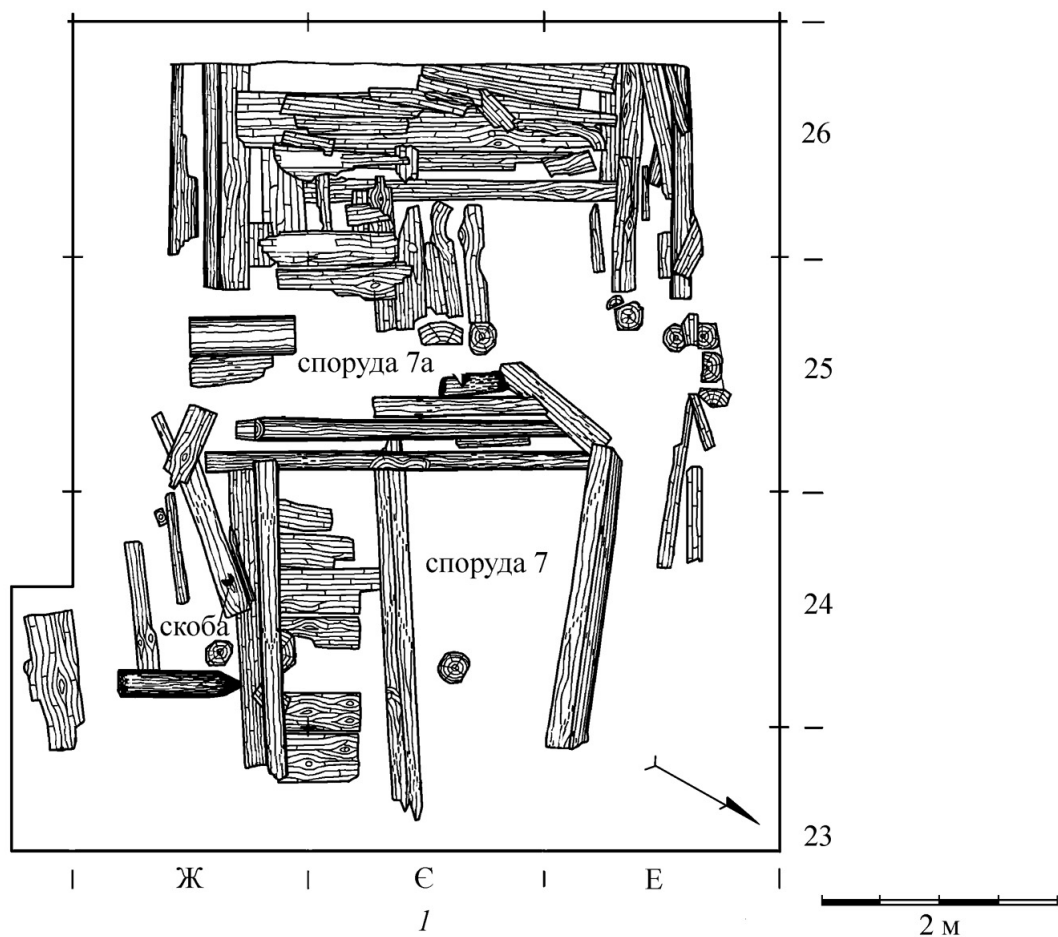

Рис. 48. Споруда 7–7а. Два етапи дослідження.
 1 – металева скоба;
 2 – днище бочки

*Рис. 49. Споруди 7-7а.
Загальний вигляд*

Рис. 51. Споруда 7

Рис. 50. Споруда 7

Рис. 53. Споруда 7а. Настил з дощок

Рис. 52. Споруда 7а

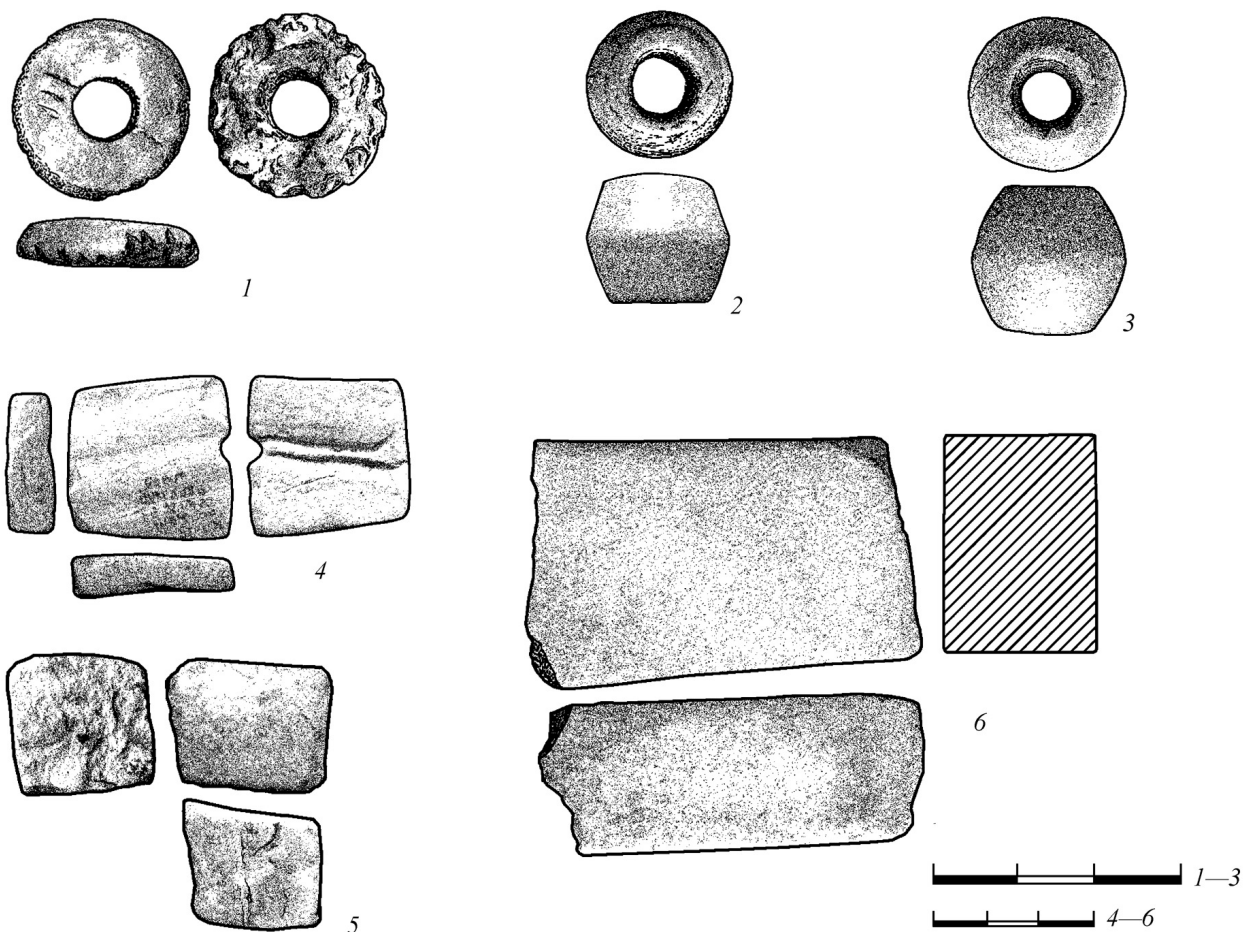

Рис. 54. Давньоруські вироби з каменю.
1-3 – пряслиця; 4-6 – точильні бруски

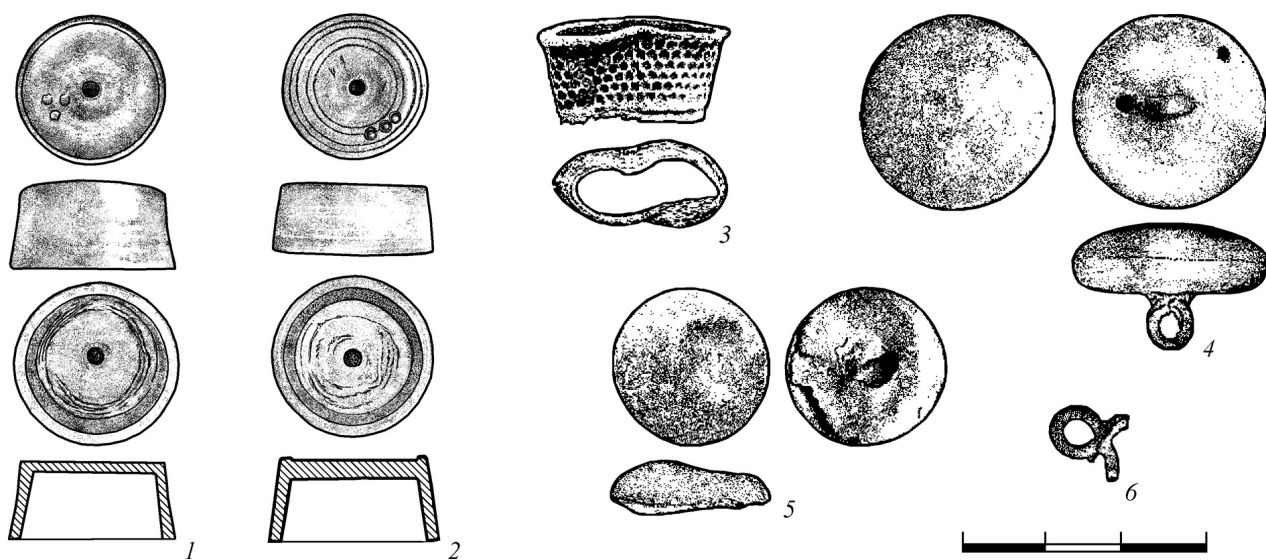

Рис. 55. Вироби з кольорових металів XVII–XVIII ст.
1-2 – аптекарські важки; 3 – наперсток; 4-6 – гудзики та їх деталь

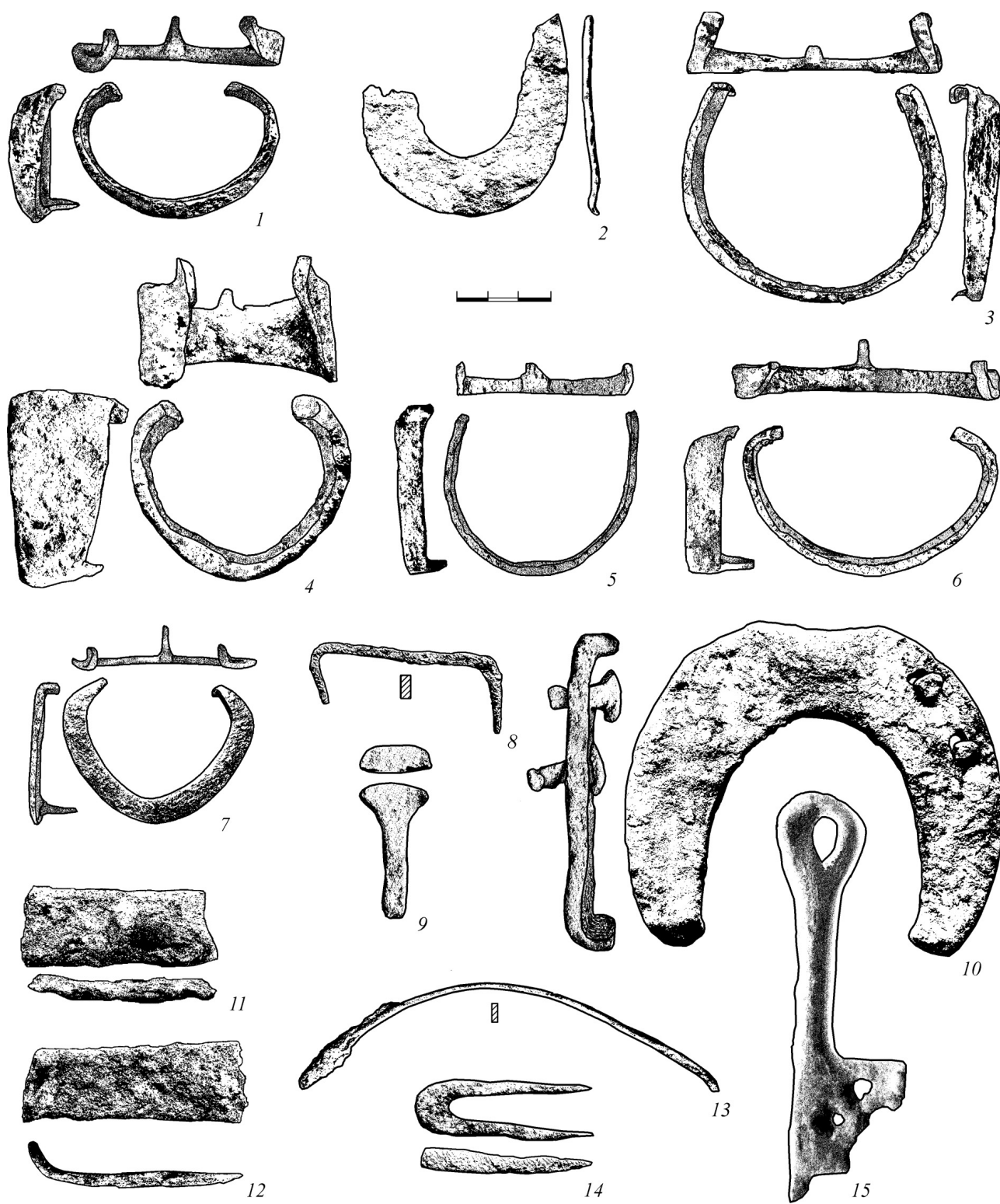

Рис. 56. Металеві вироби XVII–XVIII ст.:

1–7 – Підковки від чоботів;	11–12 – фрагменти металевих виробів;
8 – скоба;	13 – фрагмент обруча від бондарного виробу;
9 – цвях від кінської підкови;	14 – деталь замка;
10 – кінська підкова;	15 – ключ

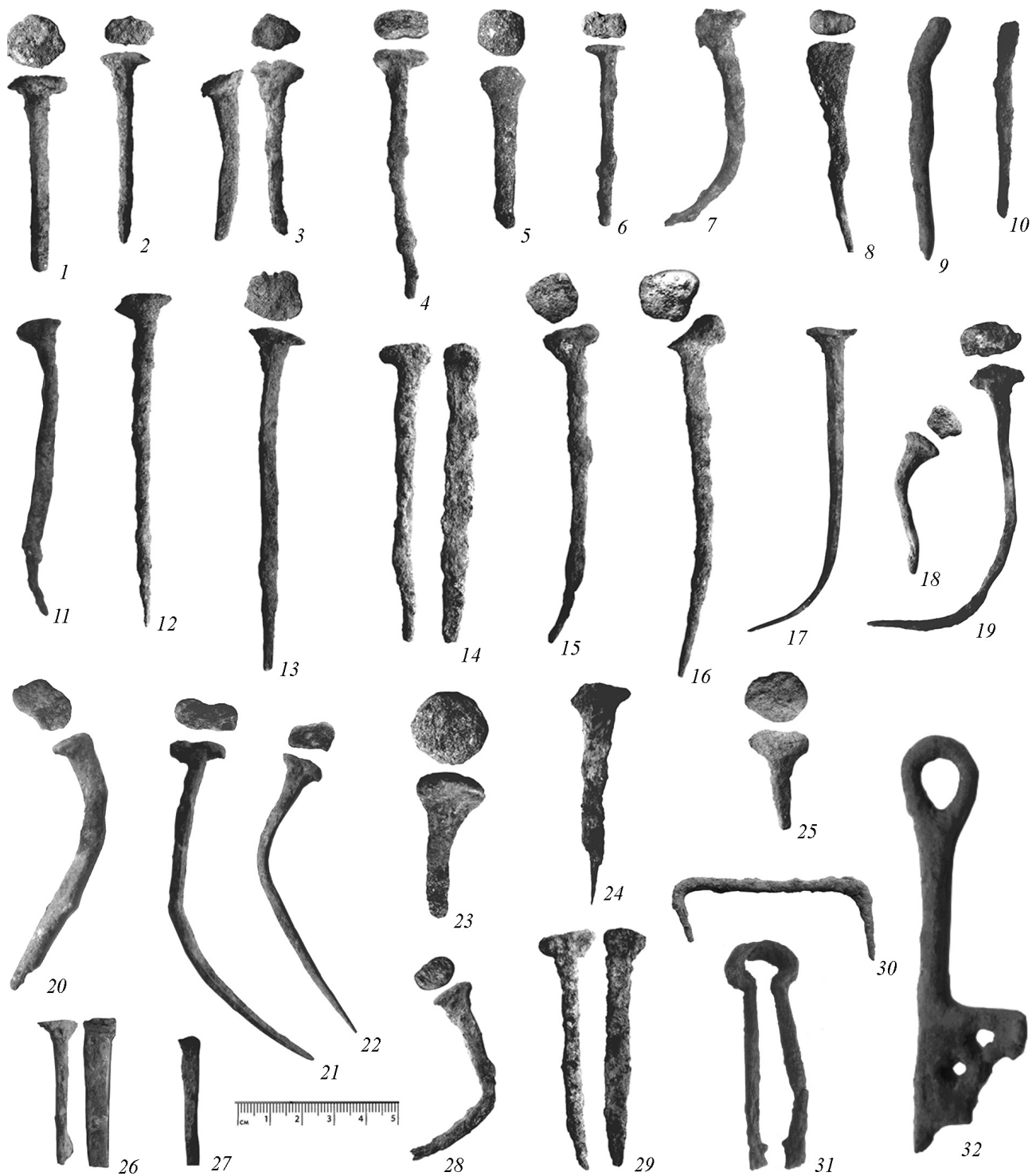

Рис. 57. Цвяхи та інші вироби з металу XVII–XVIII ст. Фото

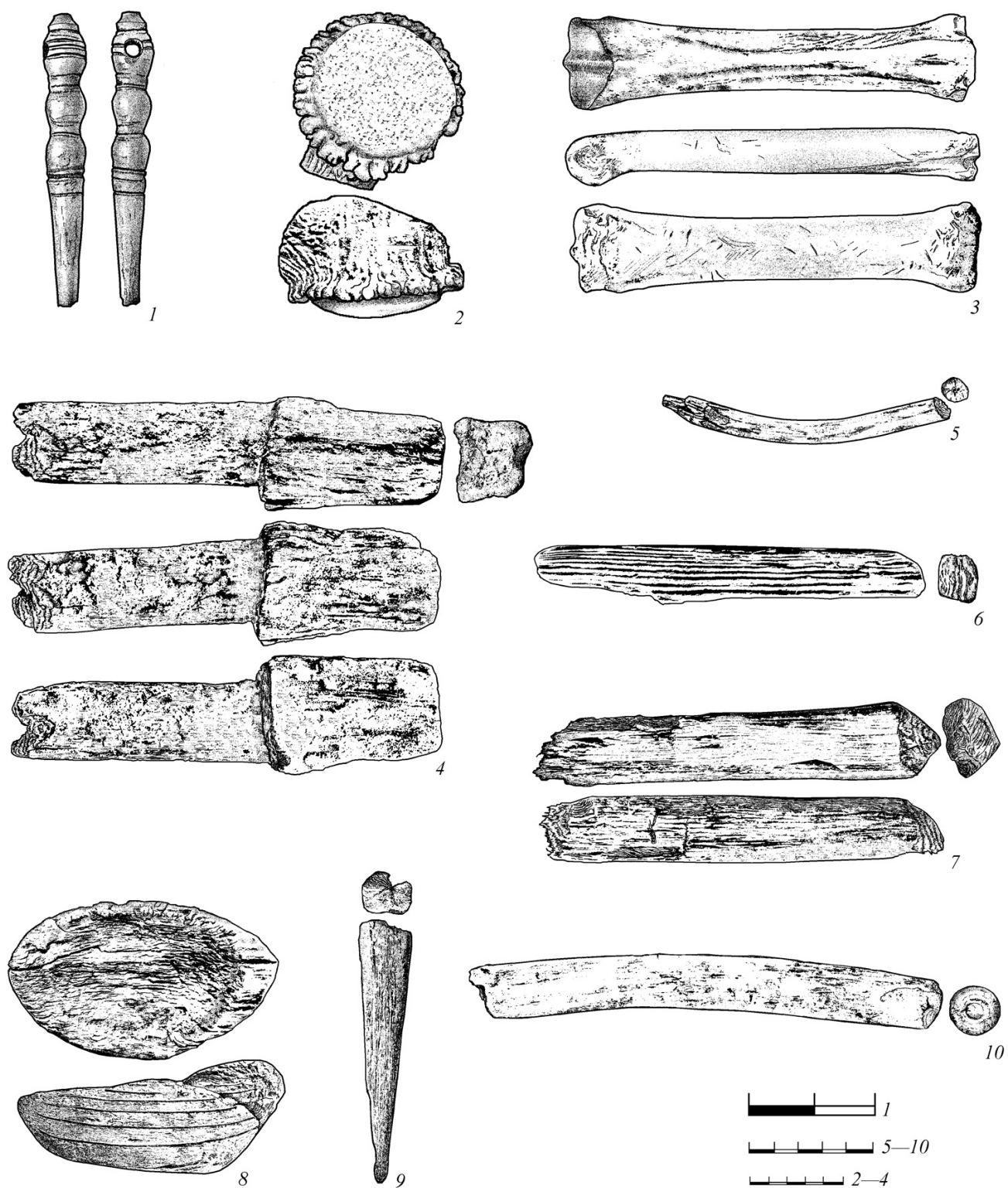

Рис. 58. Вироби з кістки (1-3) та дерева (4-10)

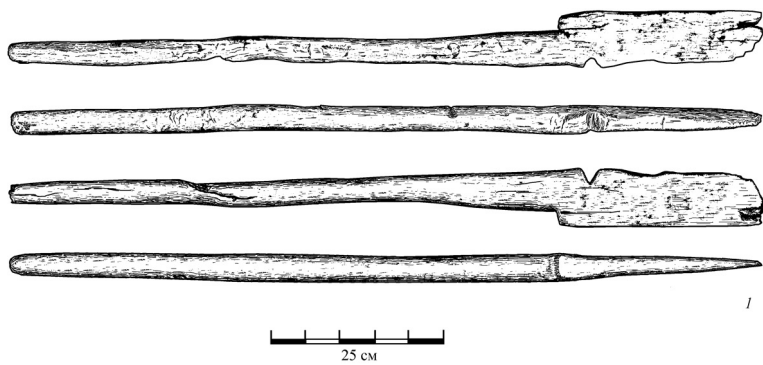

Рис. 59. Вироби з дерева XVII–XVIII ст.

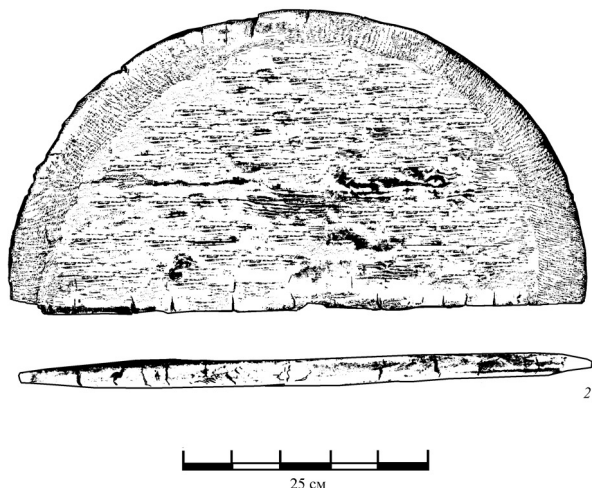

Рис. 60. Вироби з дерева XVII–XVIII ст.
Фото

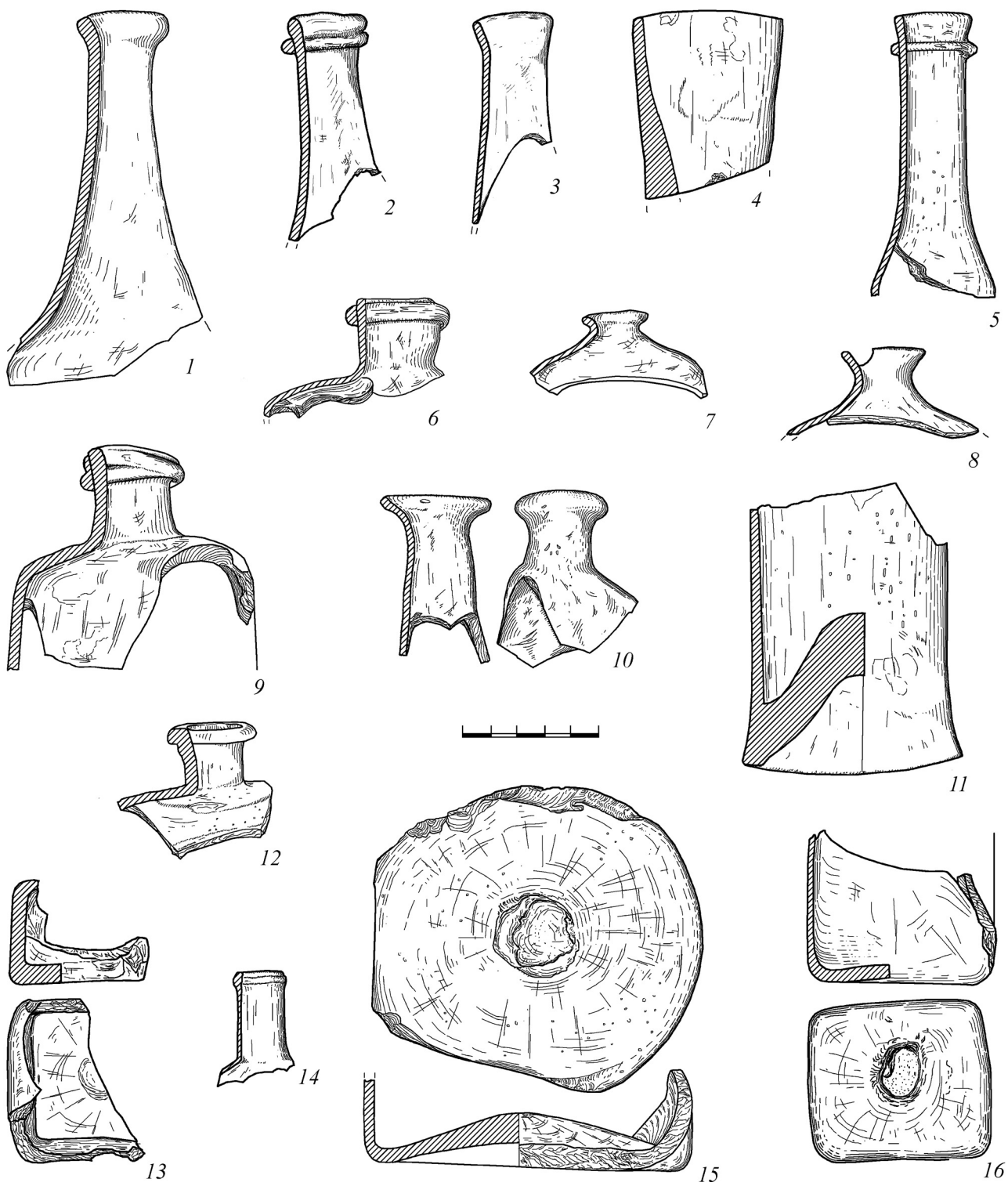

Рис. 61. Стеклянный посуд XVII–XVIII ст.

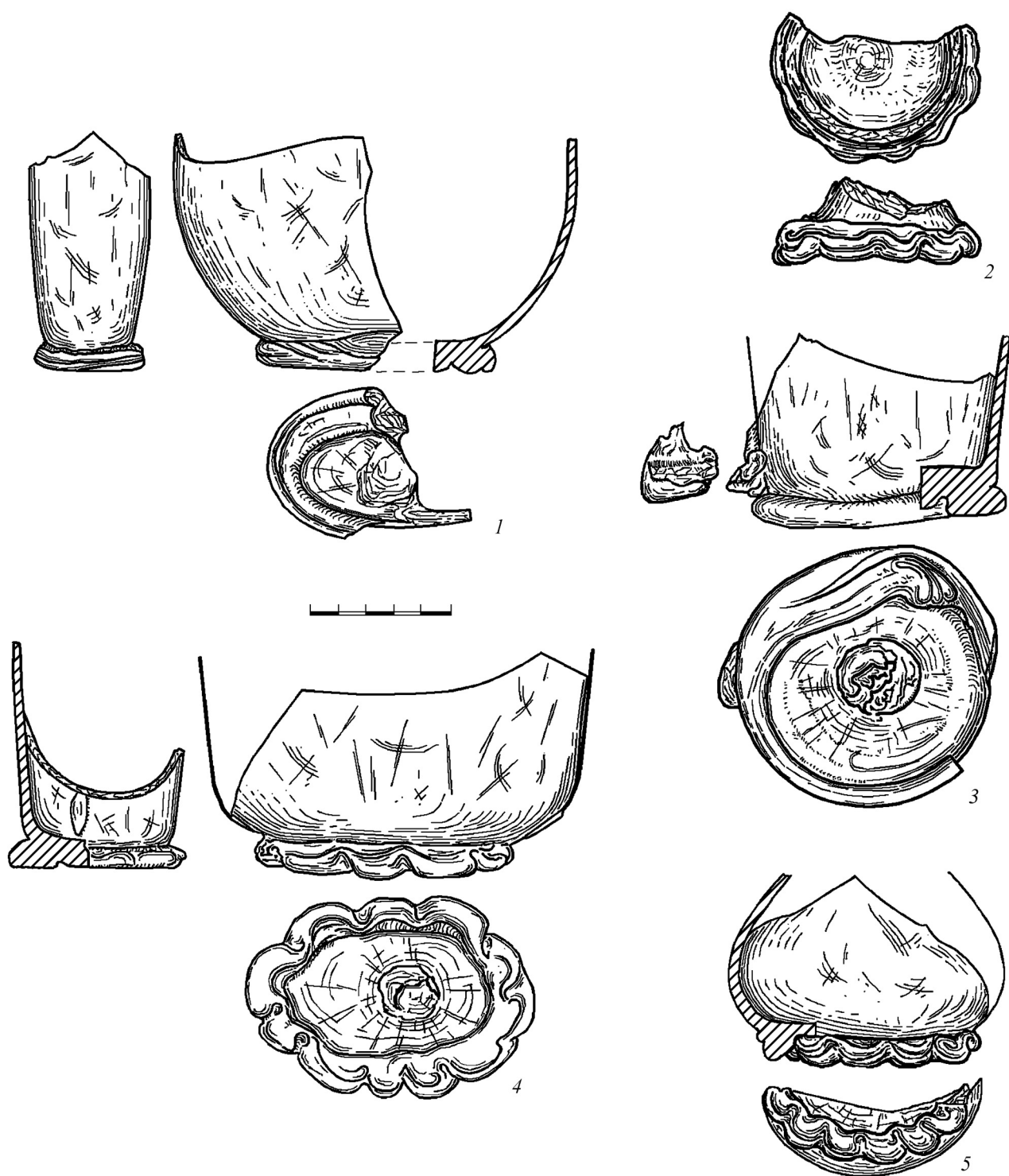

Рис. 62. Стеклянный посуд XVII–XVIII ст.

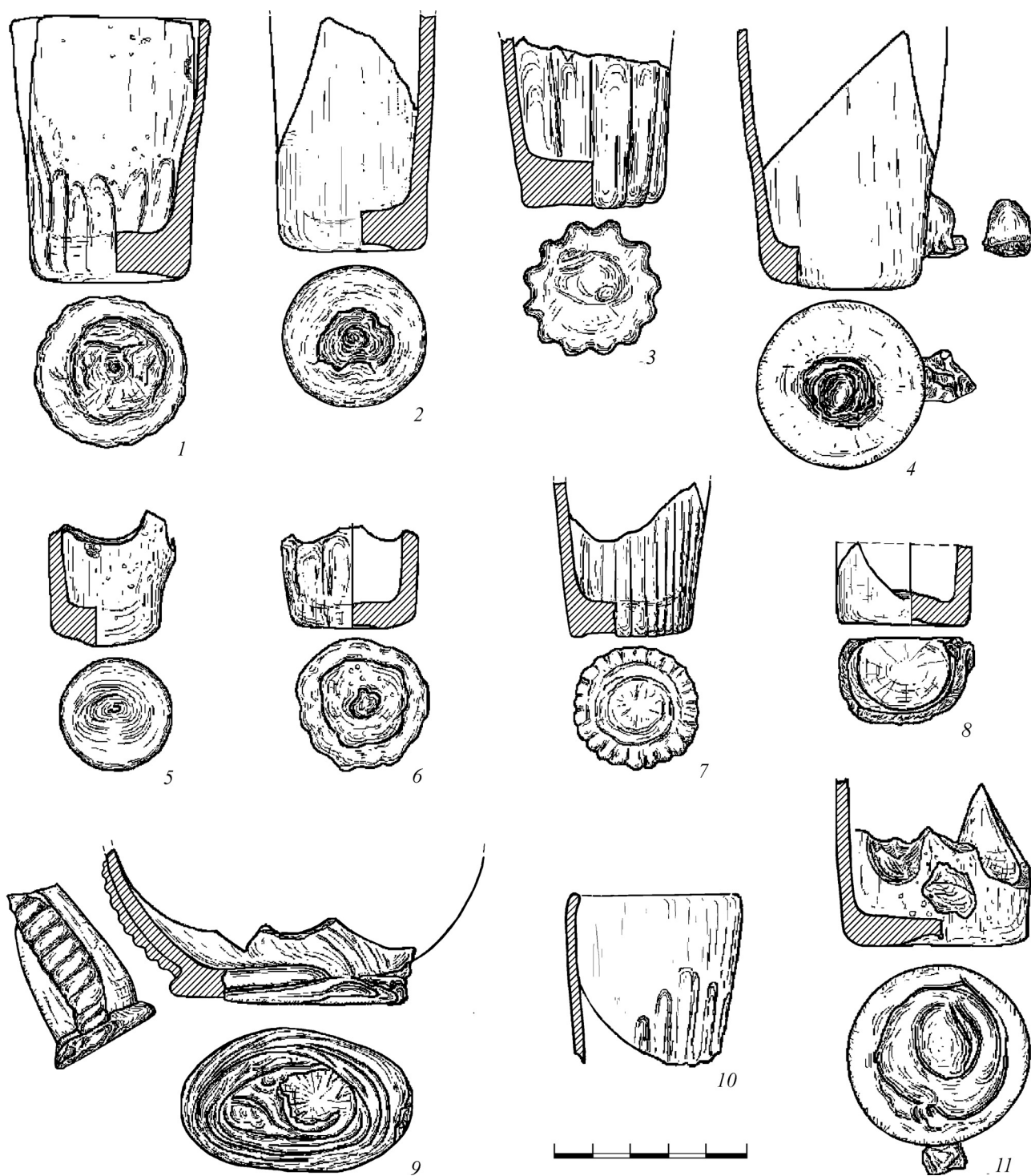

Рис. 63. Стеклянный посуд XVII–XVIII ст.

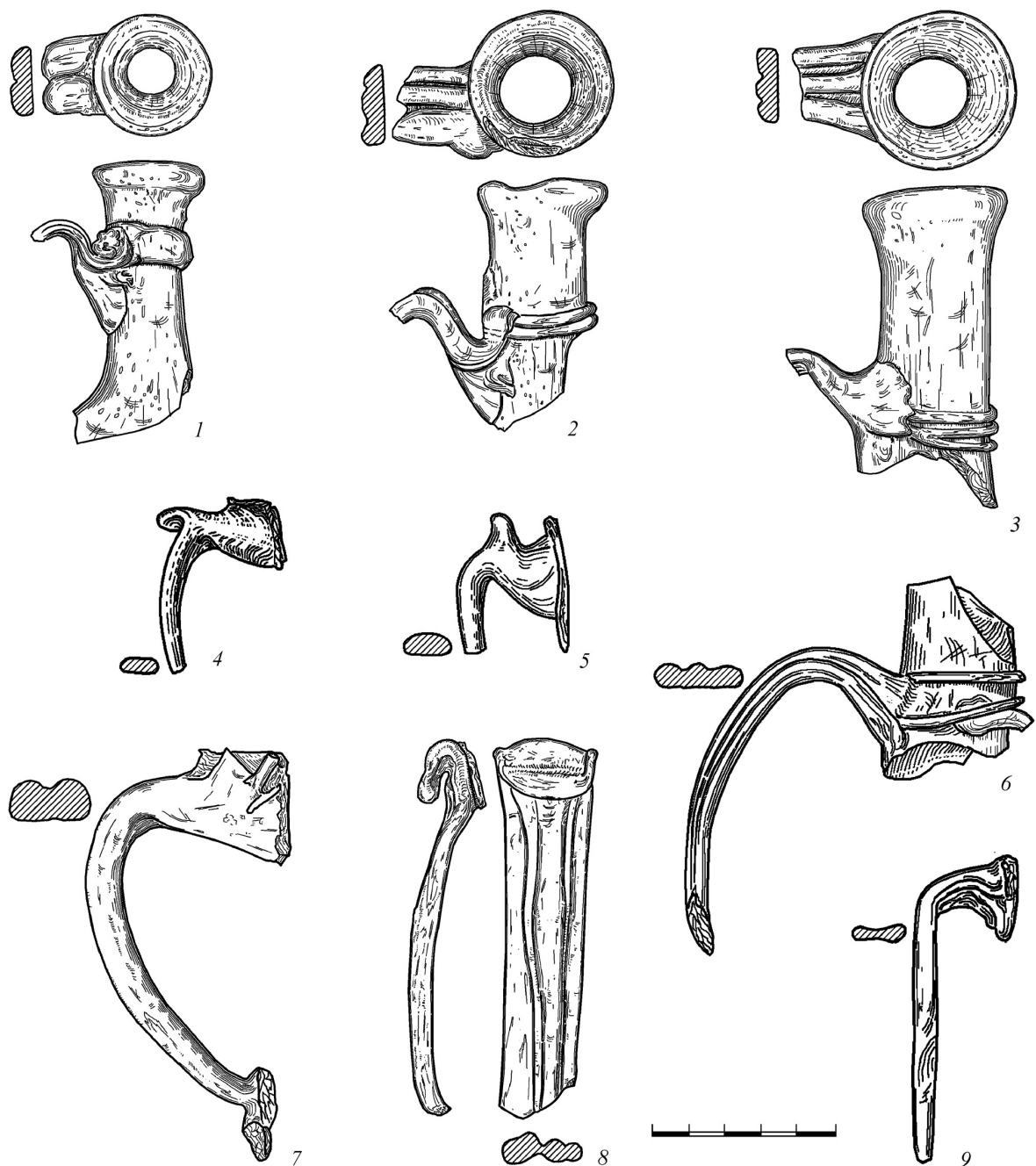

Рис. 64. Скляний посуд XVII–XVIII ст.

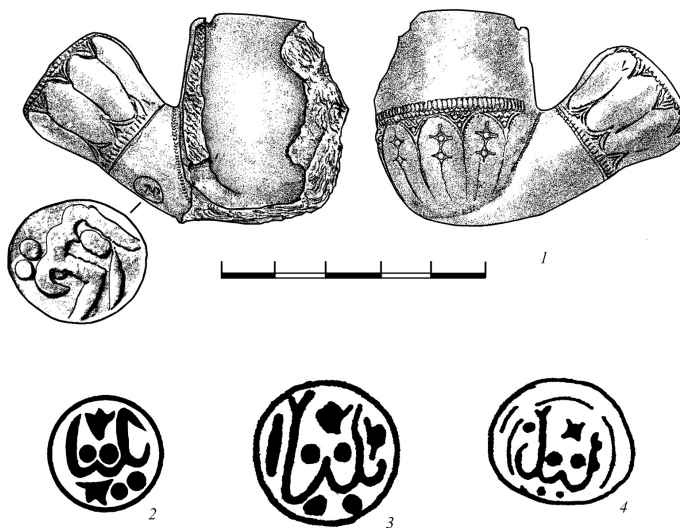

Рис. 65. Керамічна люлька та аналогії до клейма:
1 – люлька, прорисовка;
2-4 – клейма, аналогії:
2 – Сілістра (Болгарія);
3-4 – Москва
(4 – дзеркальне клеймо)

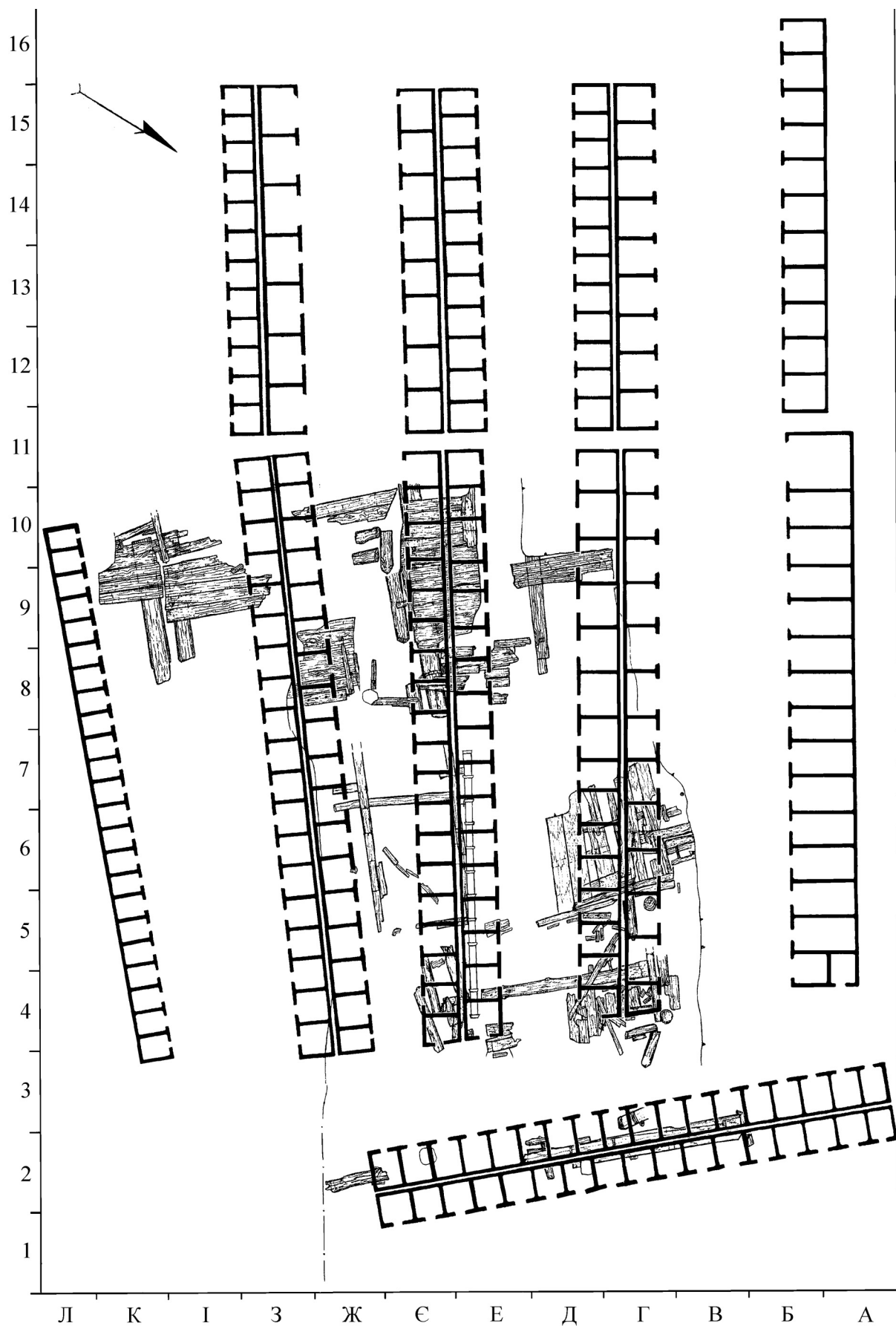
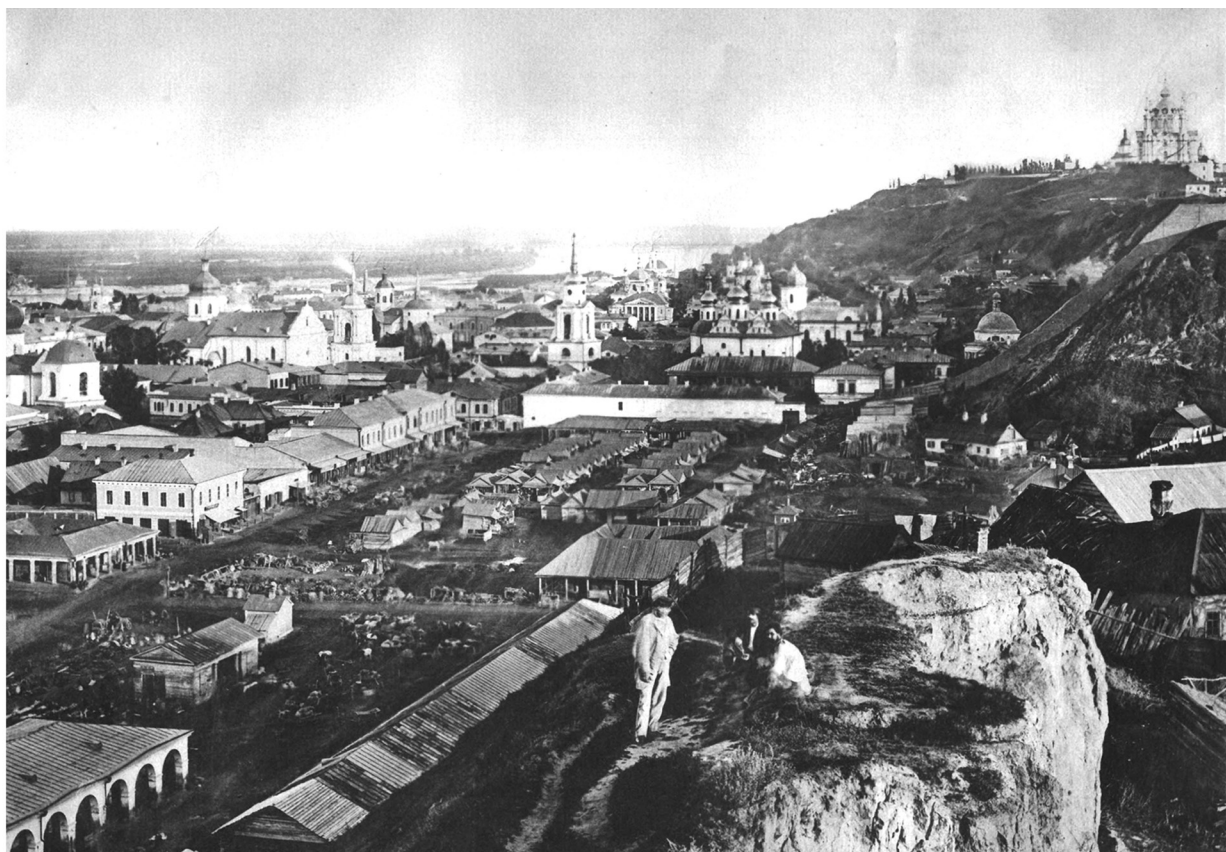

Рис. 66. Досліджені дерев'яні споруди XVII–XVIII ст.,
суміщені з планом дерев'яних кравниць А. Меленського

1

2

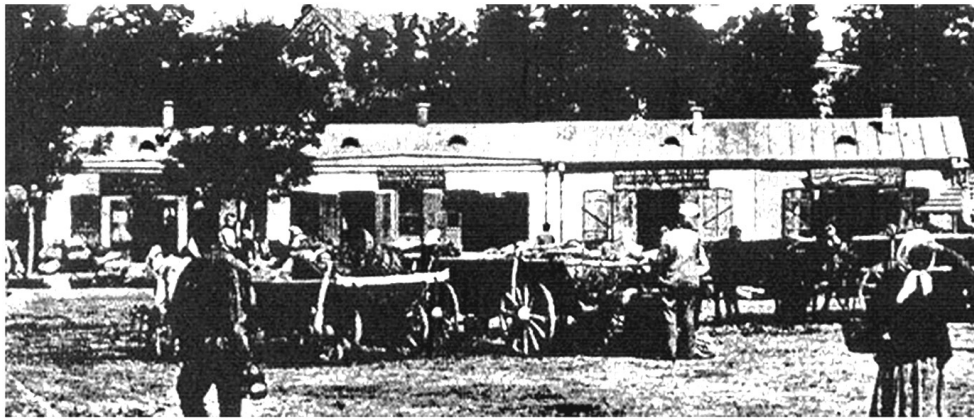
Рис. 67. Торгові ряди у Києві на фотографіях кінця XIX ст.:
 1 – Житній базар, фото 1880-х ст.;
 2 – Галицький ринок (Єврейський базар), фото 1890-х ст.
 Фотографії з зображеннями київських ринків люб'язно надані М. Кальницьким

1

2

3

4

5

Рис. 68. Торгові приміщення на фотографіях та гравюрах XIX – початку XX ст.
 1 – Хрещатицька площа в Києві до забудови. Гравюра за малюнком М. Сажина. Середина XIX ст.;
 2 – Бессарабський ринок у Києві, фото 1900-х рр.;
 3 – Олешки (Цюрупинськ, Херсонська обл.);
 4 – Одеса, Старий базар, літографія 1860-х рр.;
 5 – Гомель, літографія XIX ст.

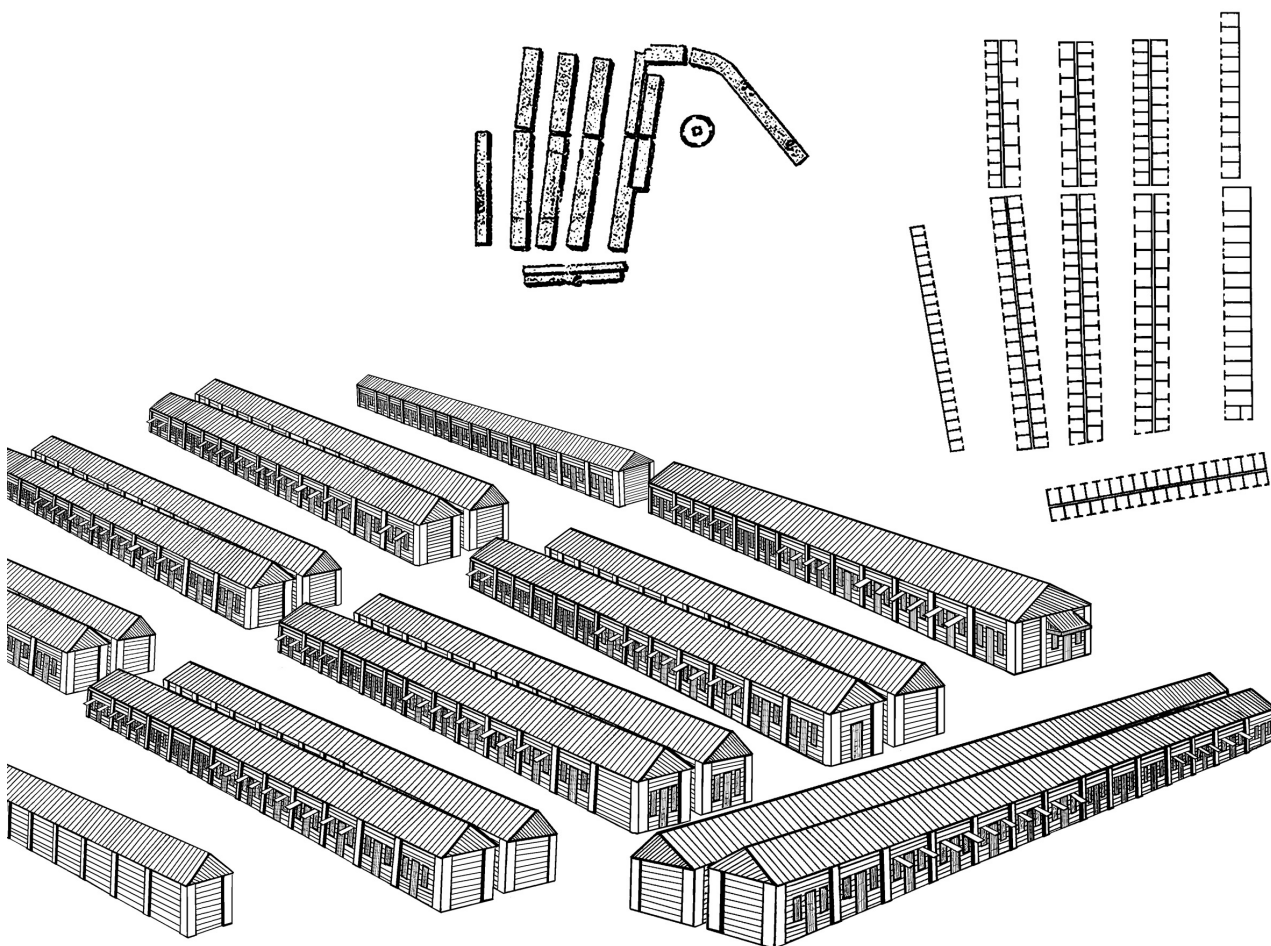

Рис. 69. Реконструкція торгових рядів XVIII – початку XIX ст. на місці Гостиного двору

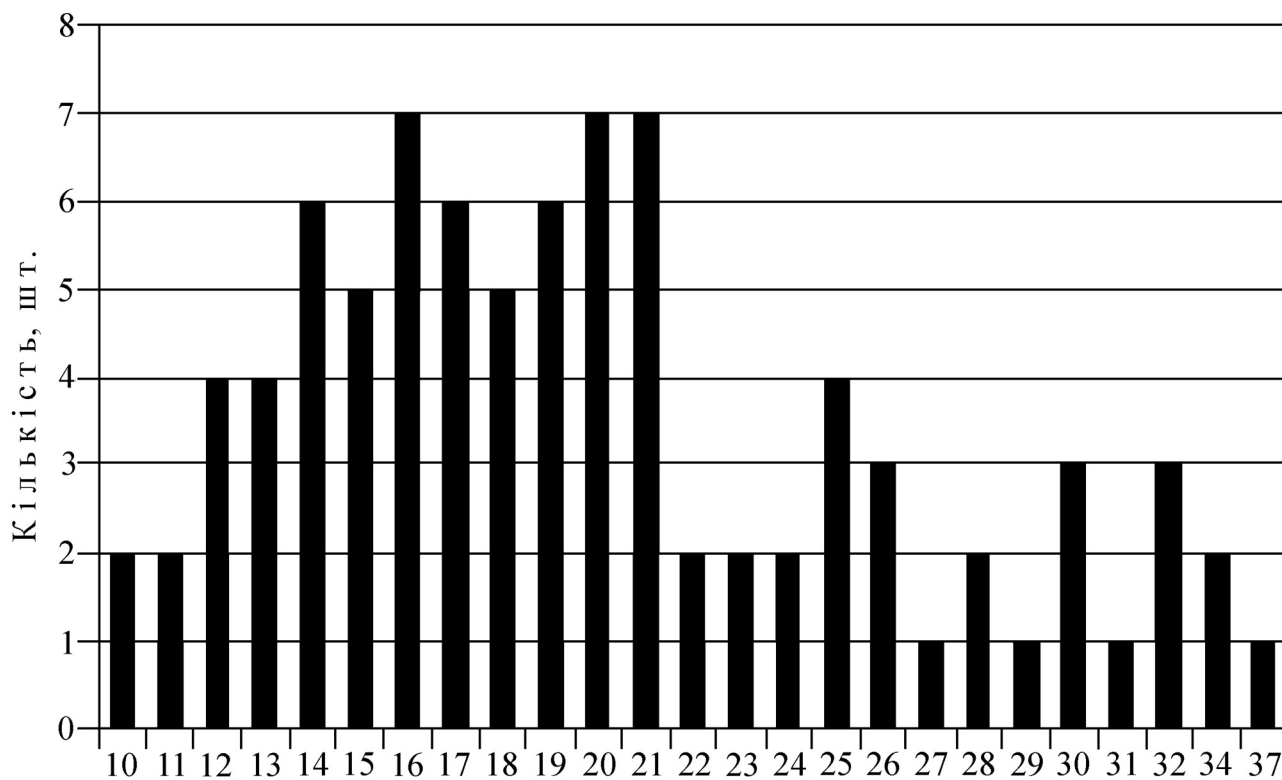

Рис. 70. Гістограма розподілу розмірів діаметру вінець горщиків

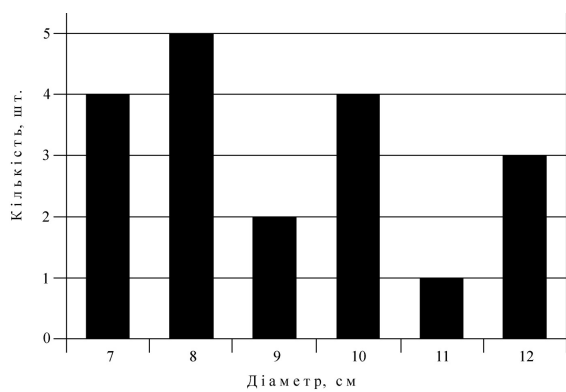

Рис. 71. Гістограма розподілу розмірів діаметру донець горщиків

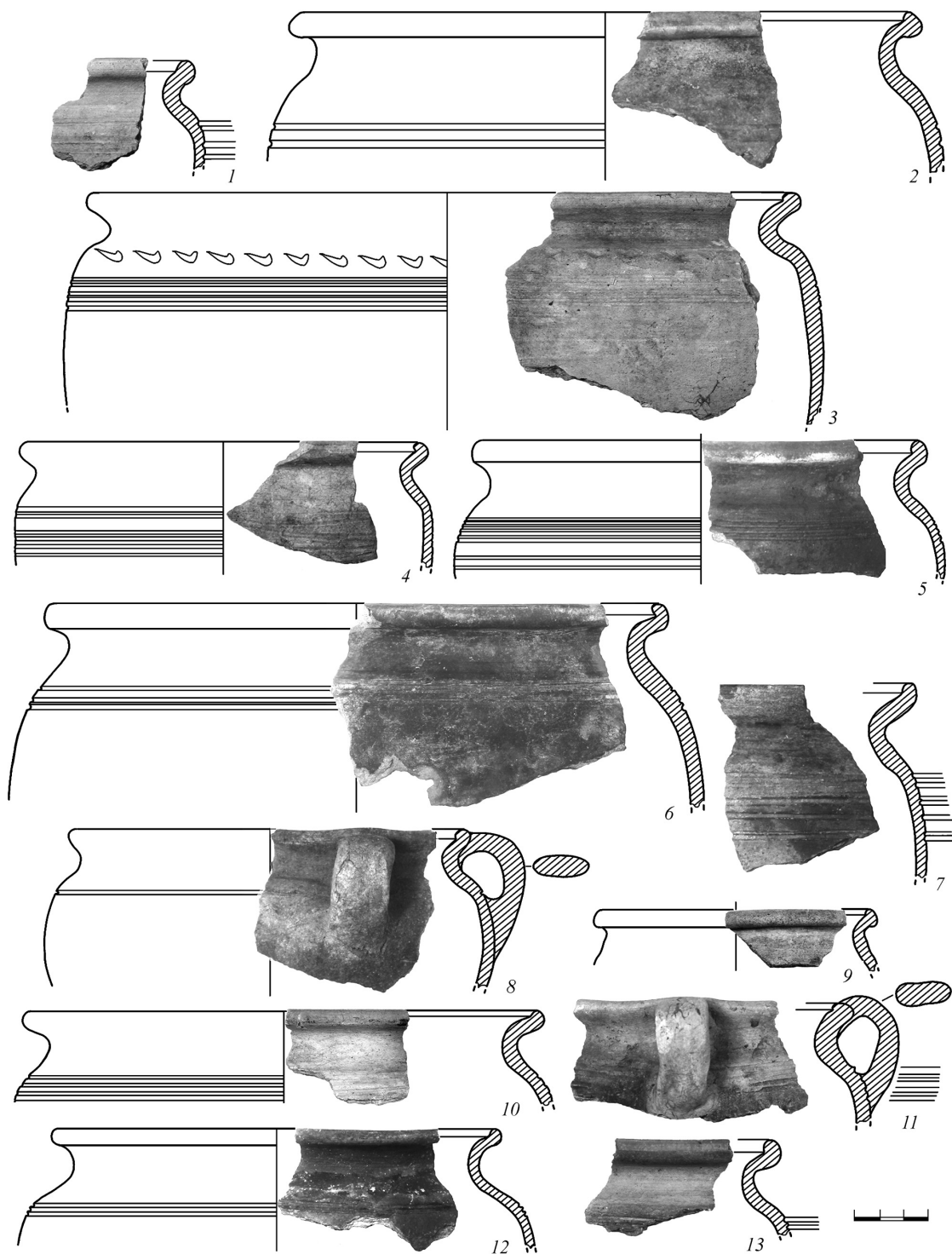

Рис. 72. Фрагменти горщиків XII–XIII ст.

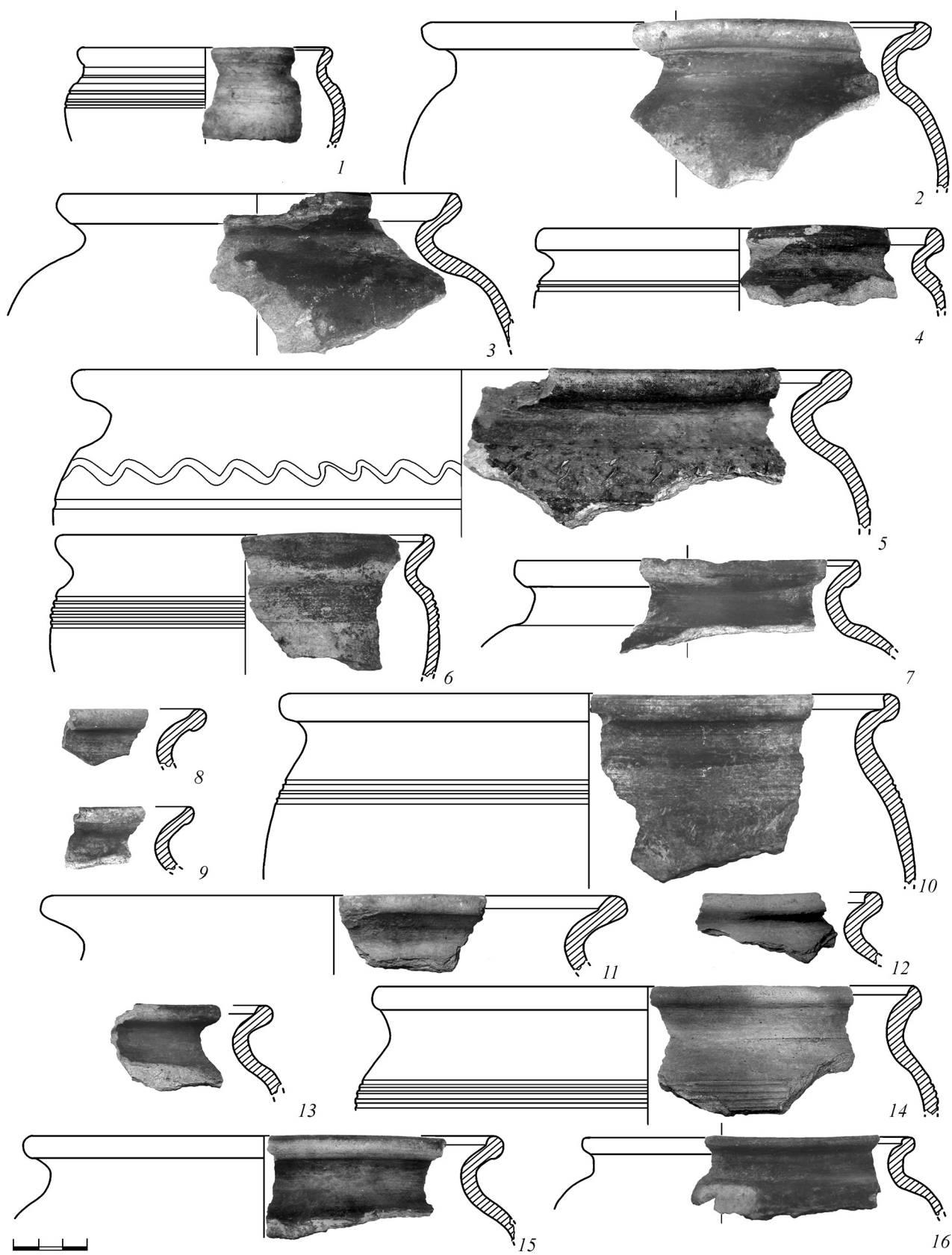

Рис. 73. Фрагменти горщиків XII–XIII ст.

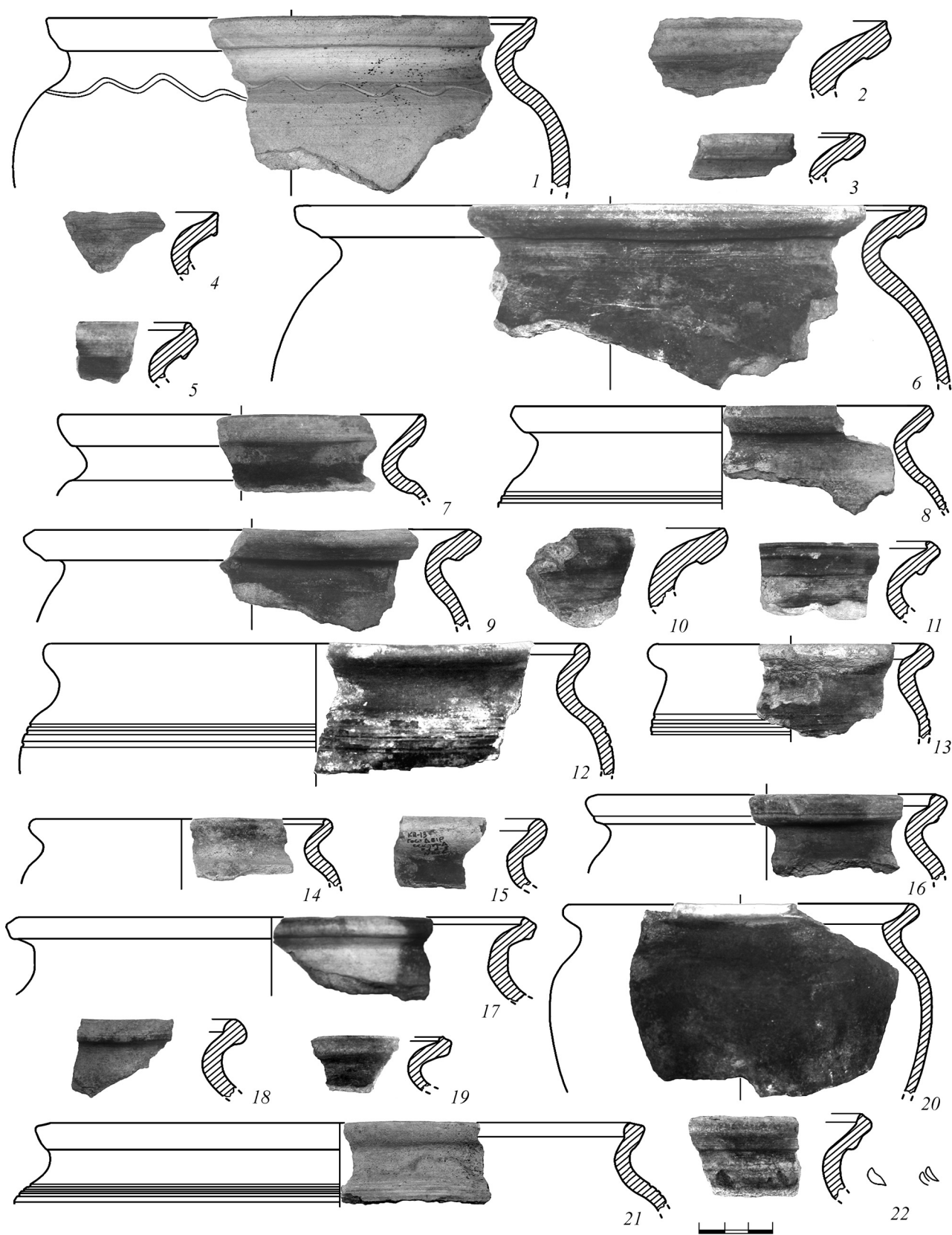

Рис. 74. Фрагменти горизиків XII–XIII ст.

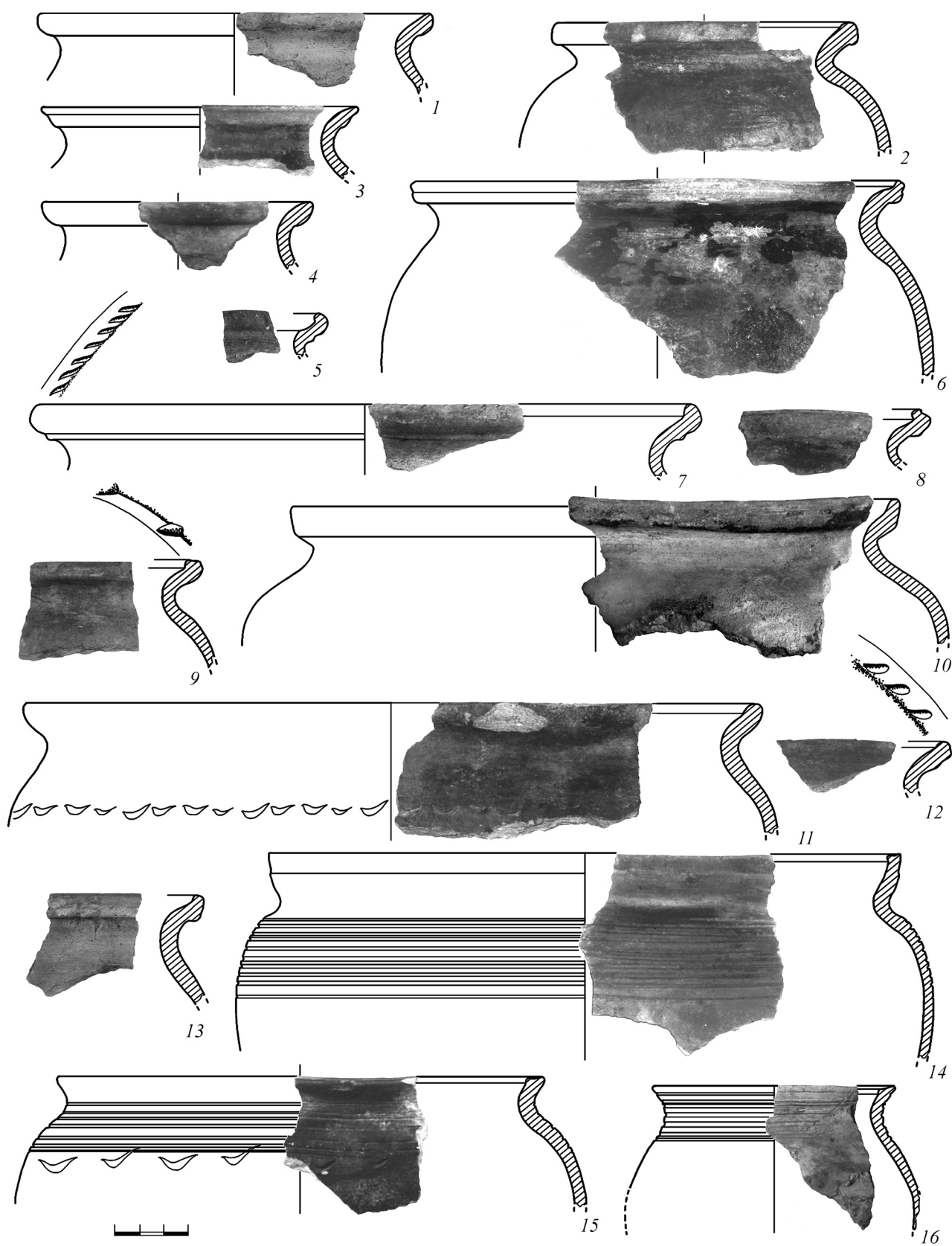

Рис. 75. Фрагменти горщиків XII–XIII ст.

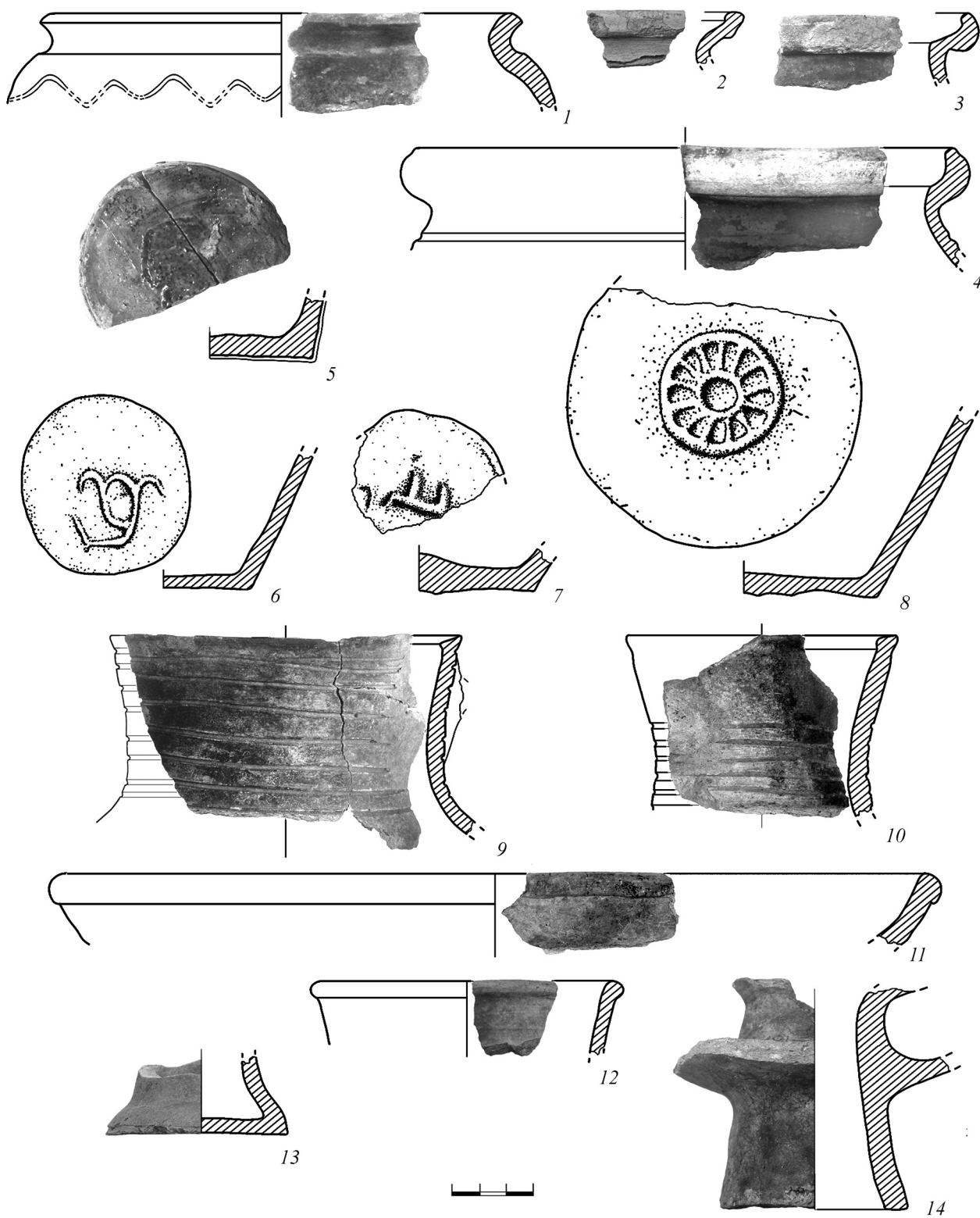

Рис. 76. Фрагменти кераміки XII–XV ст.

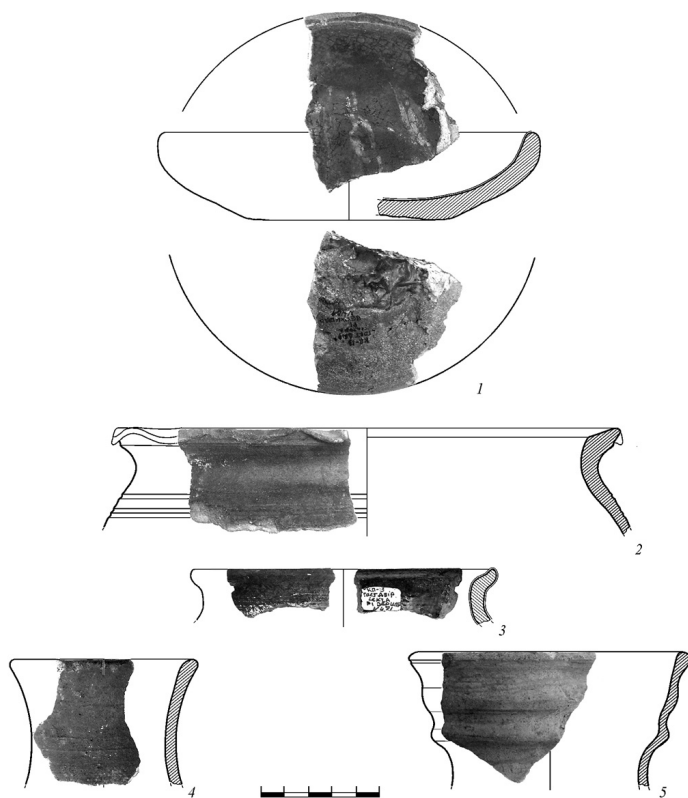

Рис. 77. Фрагменти кераміки XIV–XVIII ст.
Сектор А: 1, 3 – розкоп 1, верхній шар;
2, 4, 5 – підйомний матеріал

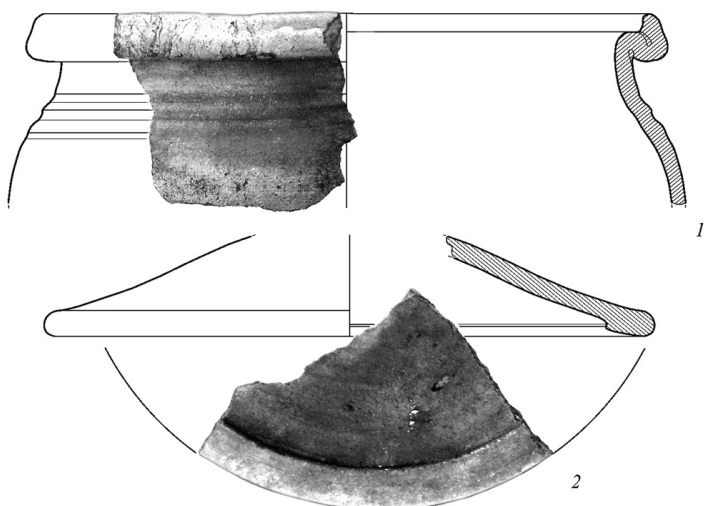
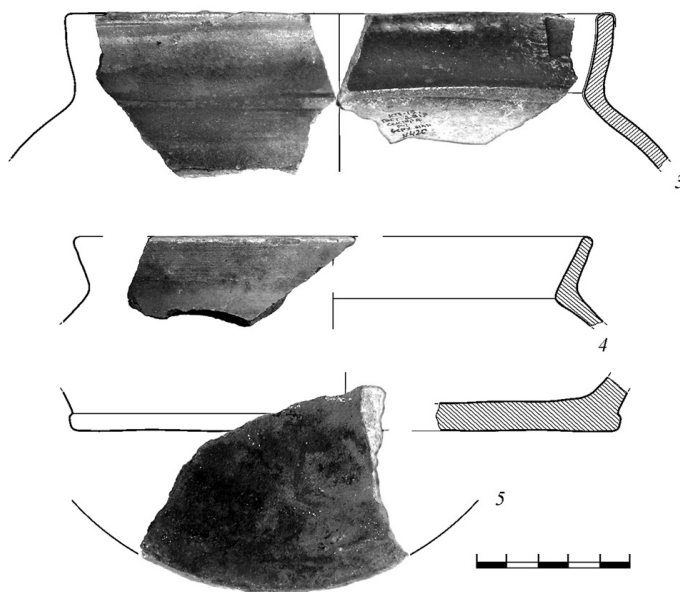

Рис. 78. Фрагменти кераміки XVII–XVIII ст.
Сектор А, розкоп 1, верхній шар

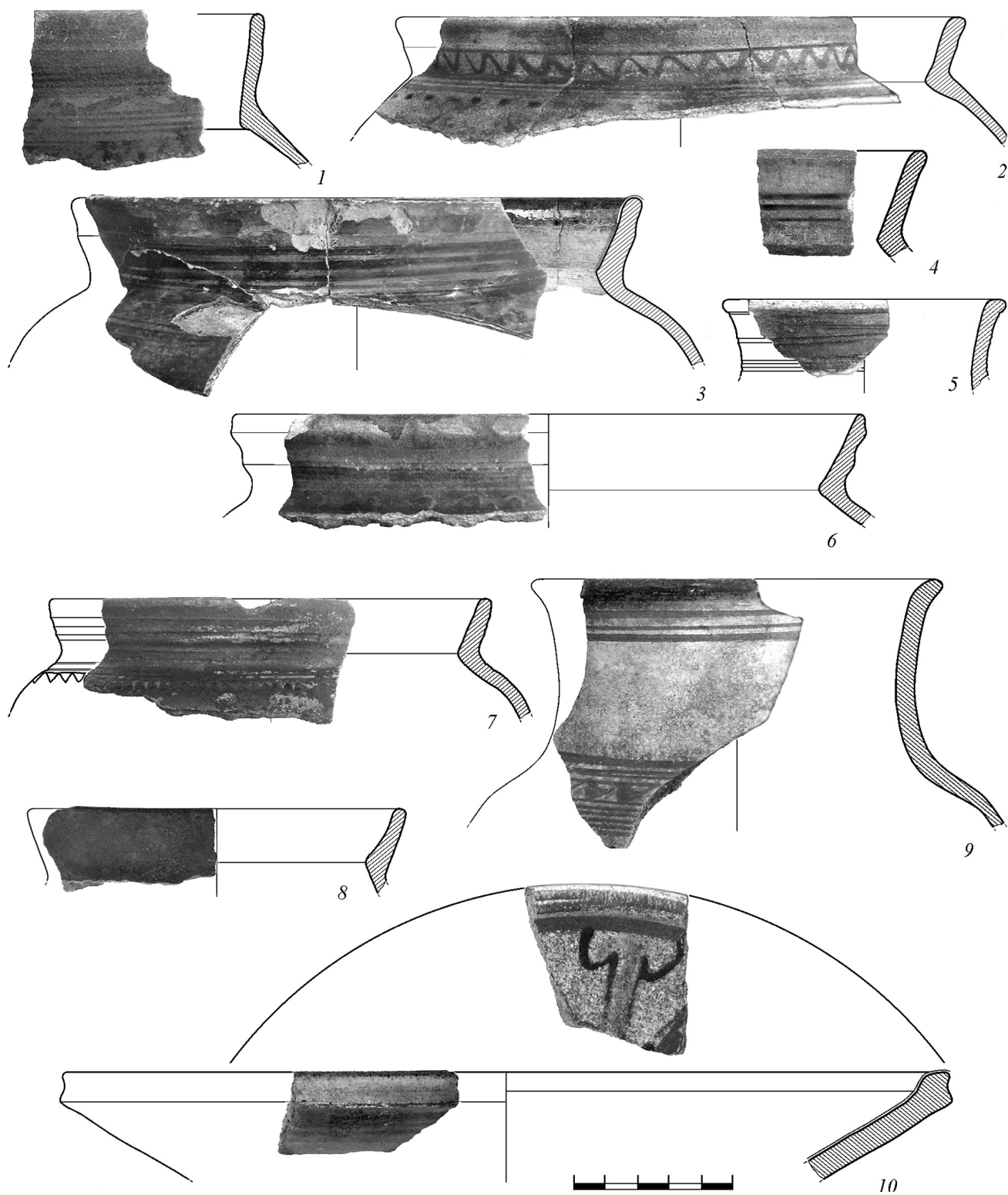

Рис. 79. Фрагменти кераміки XVII–XVIII ст.
Сектор Б: 5 – культурний шар, решта – підйомний матеріал

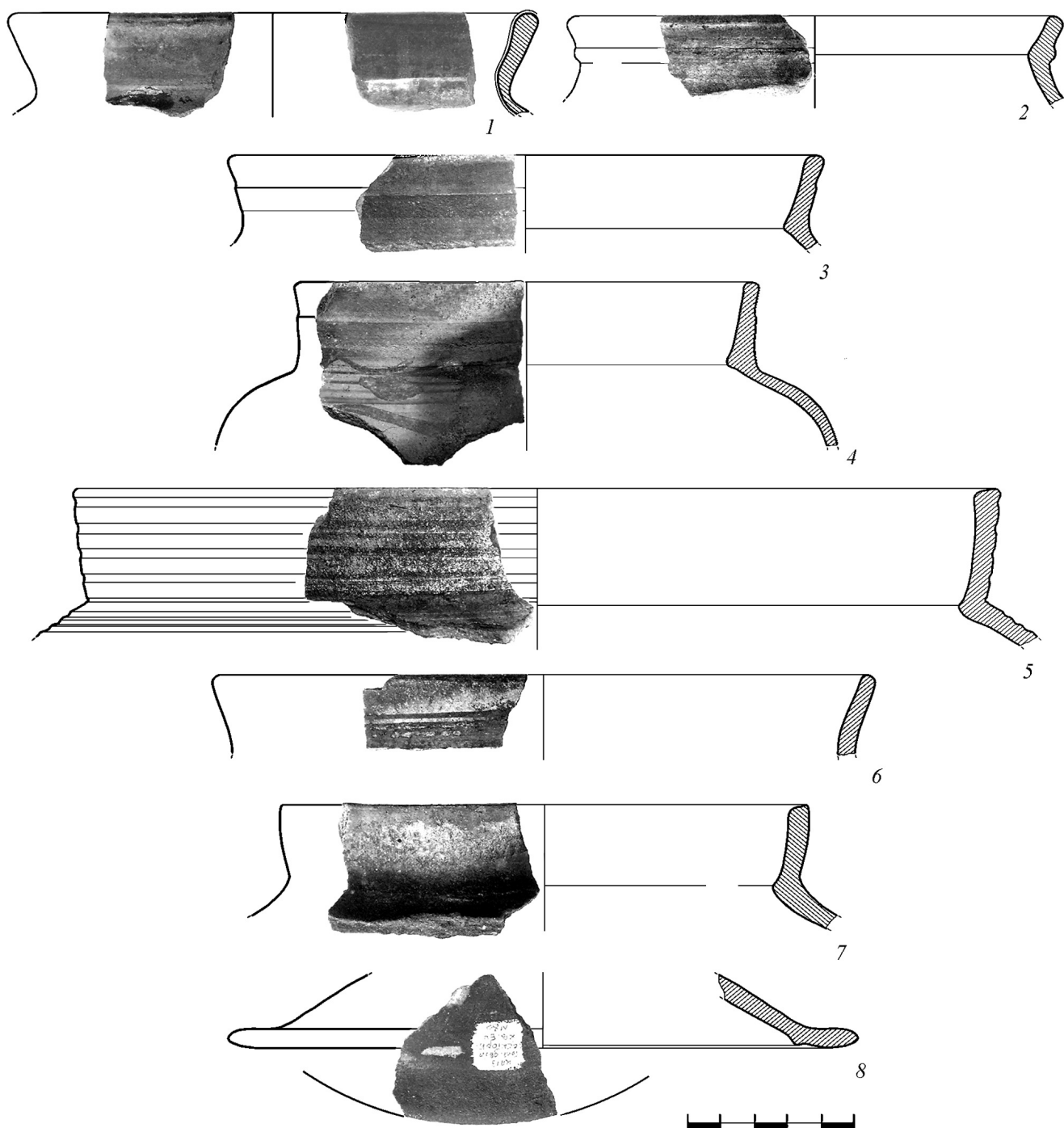

Рис. 80. Фрагменти кераміки XVII–XVIII ст.
Сектор Б, культурний шар 1

Рис. 81. Фрагменти кераміки
XVII–XVIII ст.
Сектор Б, культурний шар

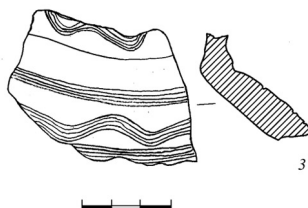
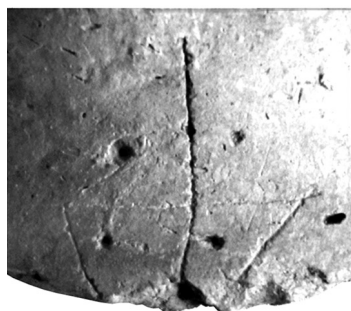
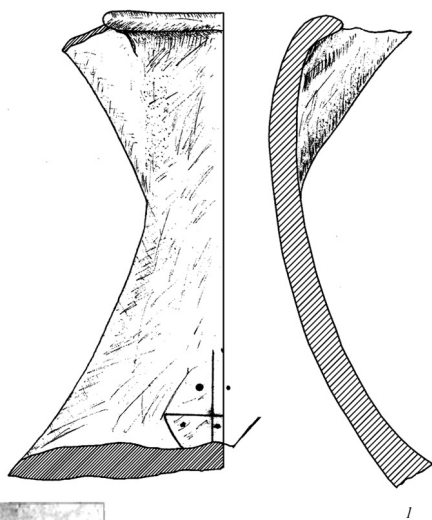
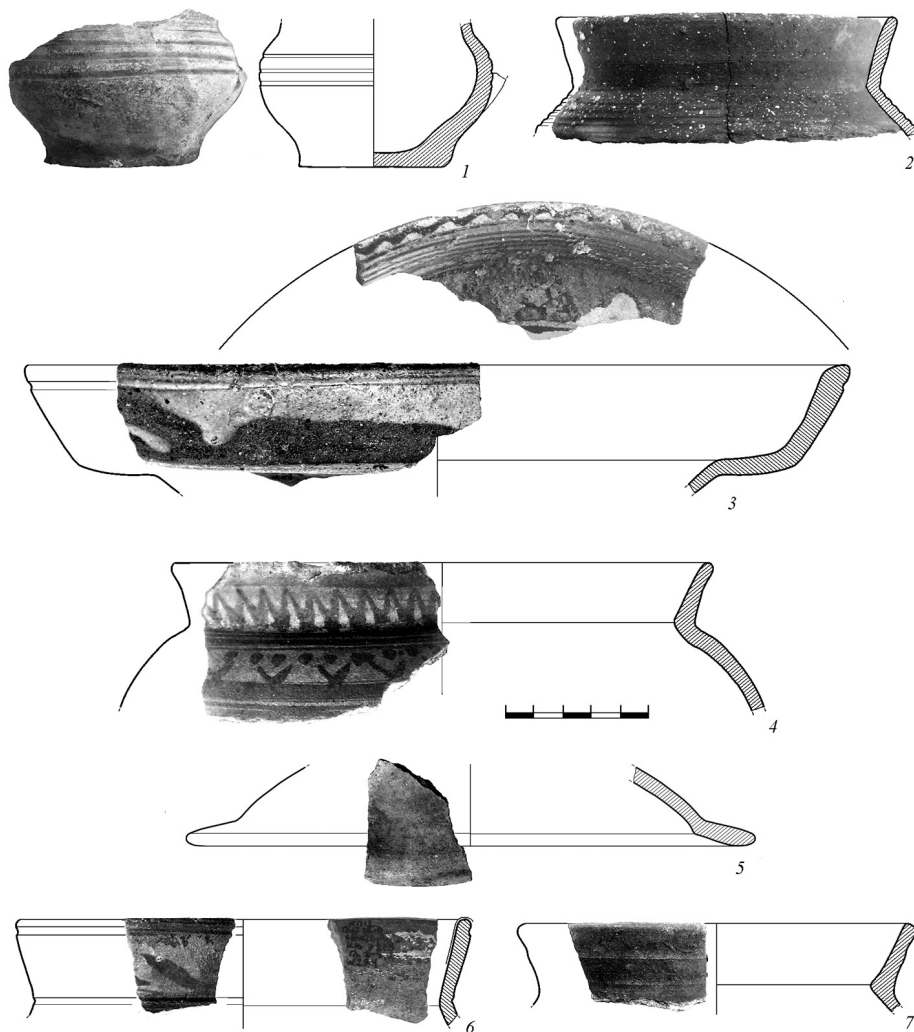

Рис. 82. Фрагменти амфори.
Сектор А, розкоп 1. Об'єкт 1

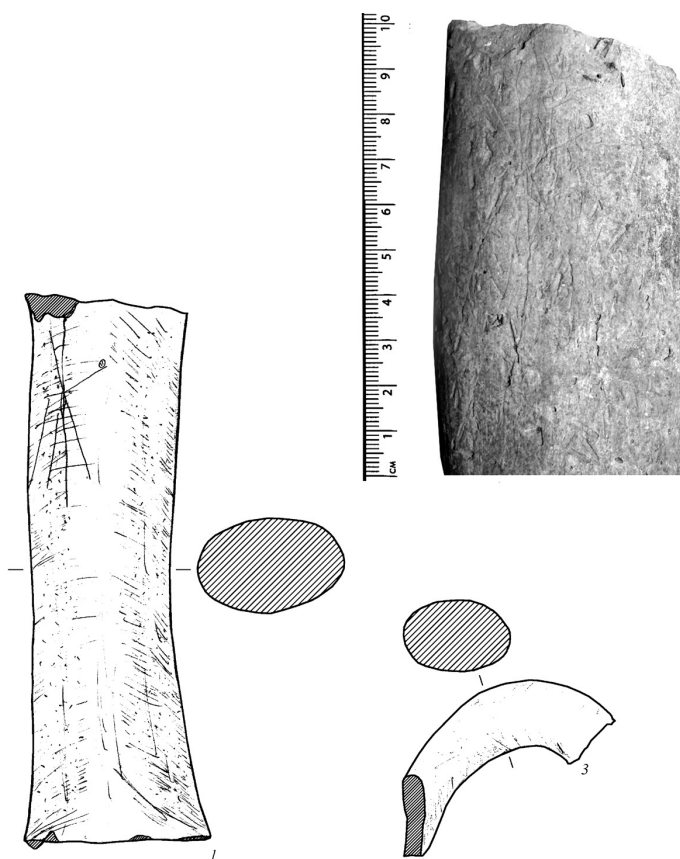

Рис. 83. Ручки амфор. Сектор А, розкоп 1. Об'єкт 1

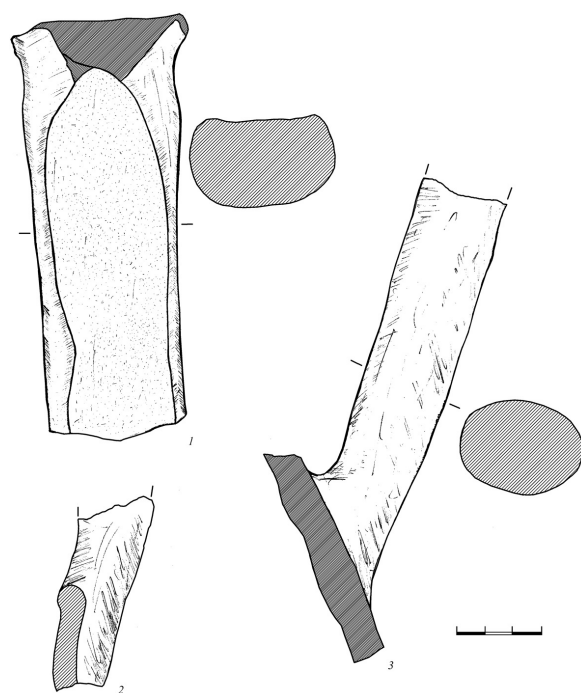

Рис. 85. Фрагменти амфор. Сектор А, розкоп 1. Верхній шар

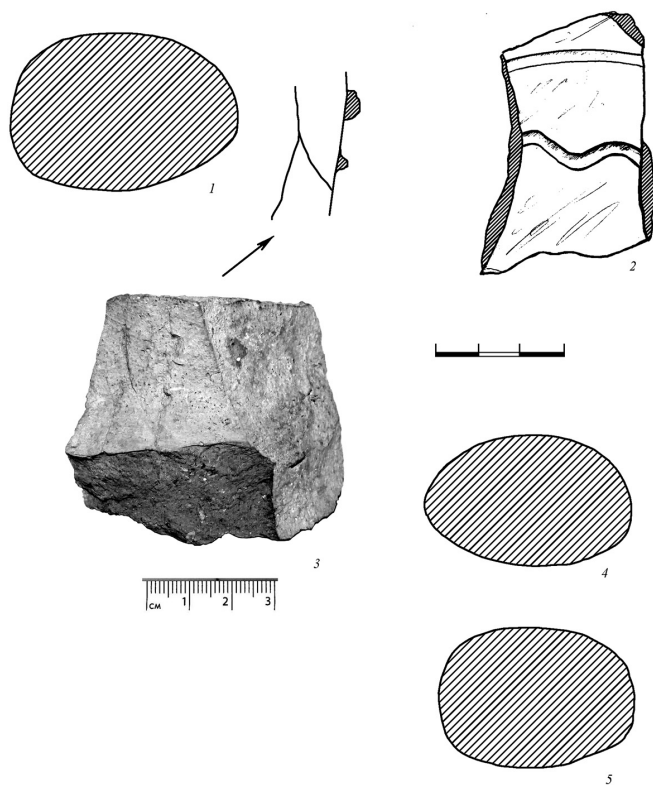

Рис. 84. Фрагменти амфор та перетини ручок амфор. Сектор А, розкоп 1. 1 – об'єкт 3; 2-3 – яма 3; 4-5 – зачистка

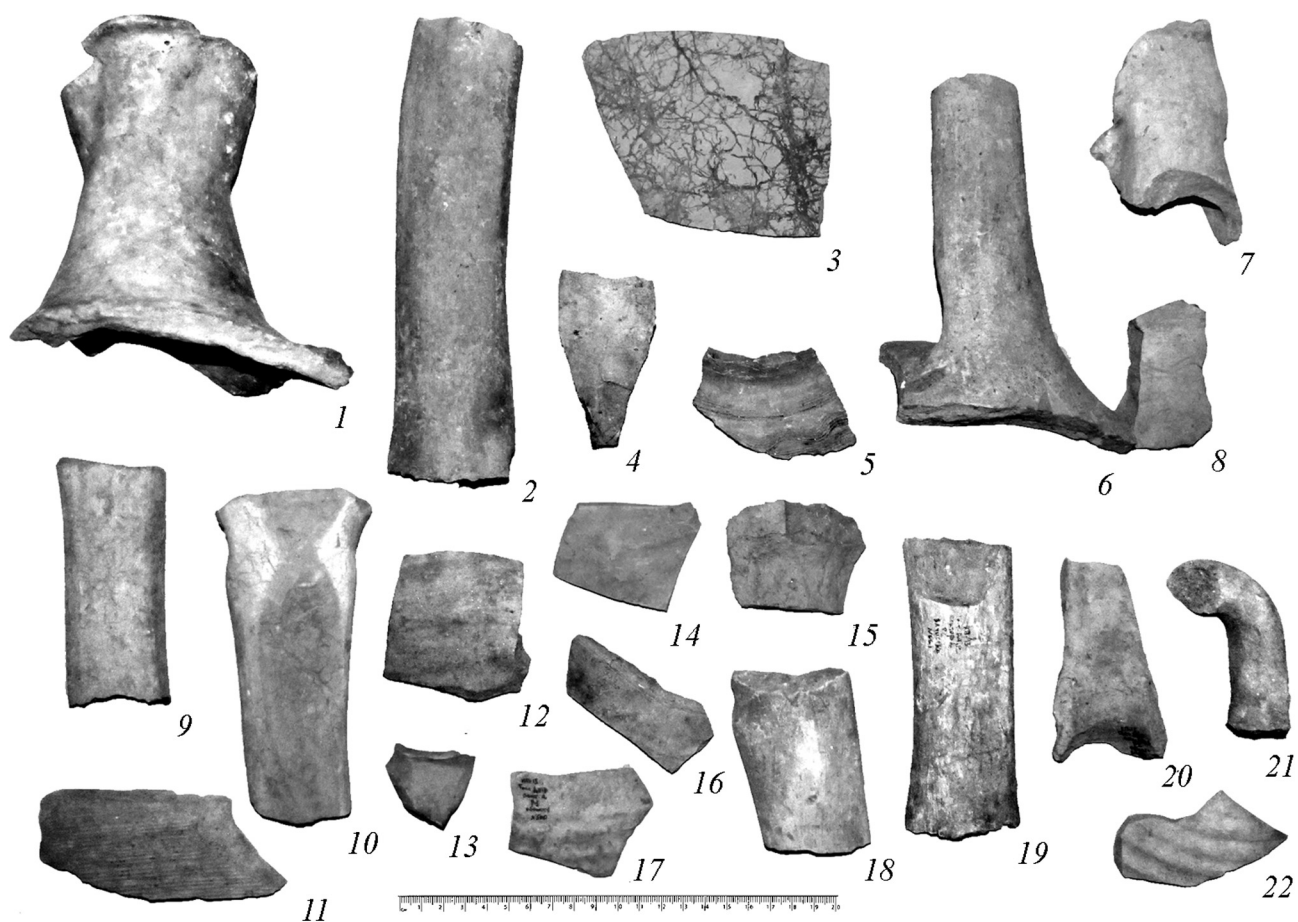

Рис. 86. Амфори. Сектор А, розкоп 1

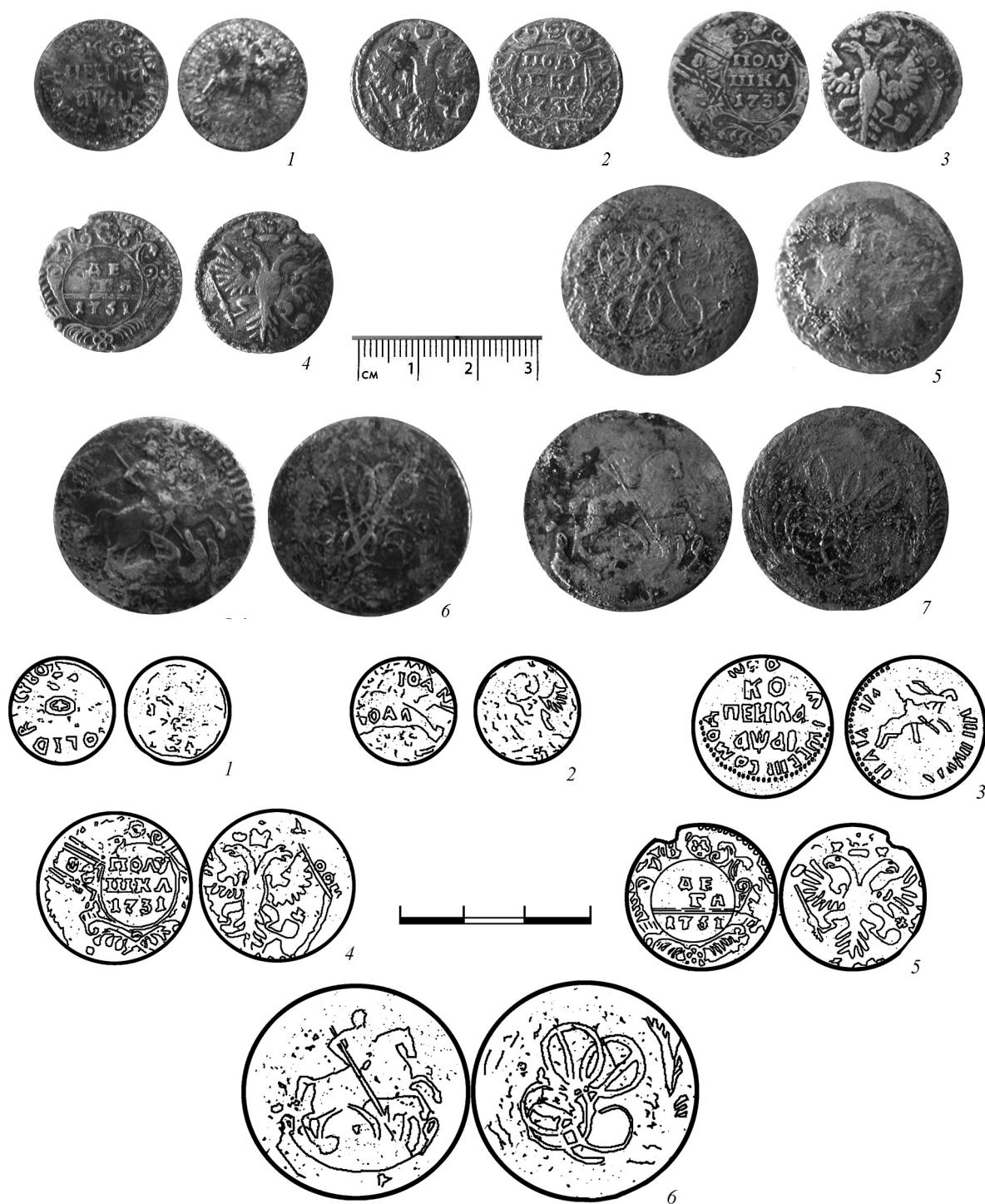

Рис. 87. Основні різновиди монет з Гостиного двору

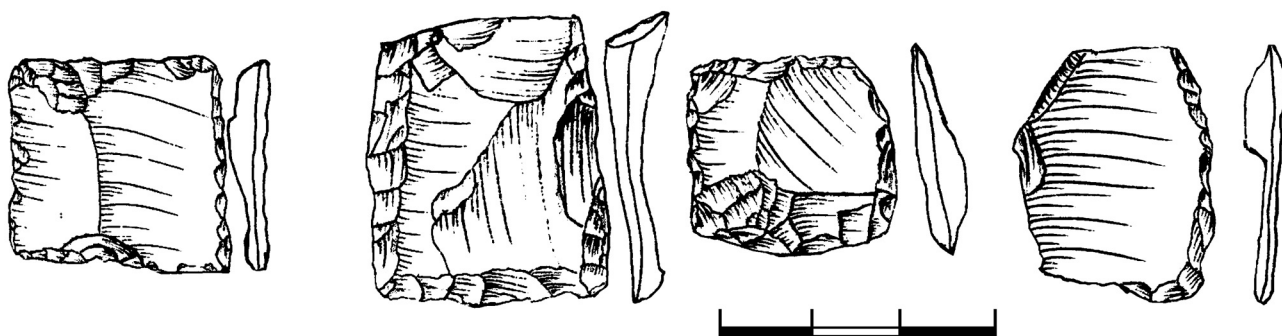

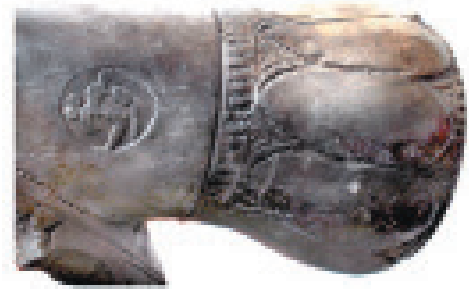
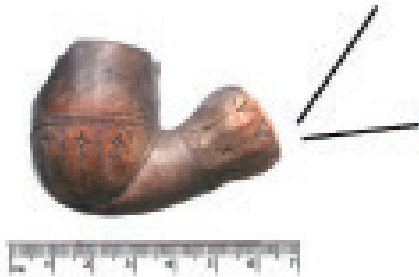
Рис. 88. Кремені для оснащення вогнепальної зброї

Іл. 1. Вироби зі скла:
1-8 – XII–XIII ст.; 9-17 – XVII–XVIII ст. Фото

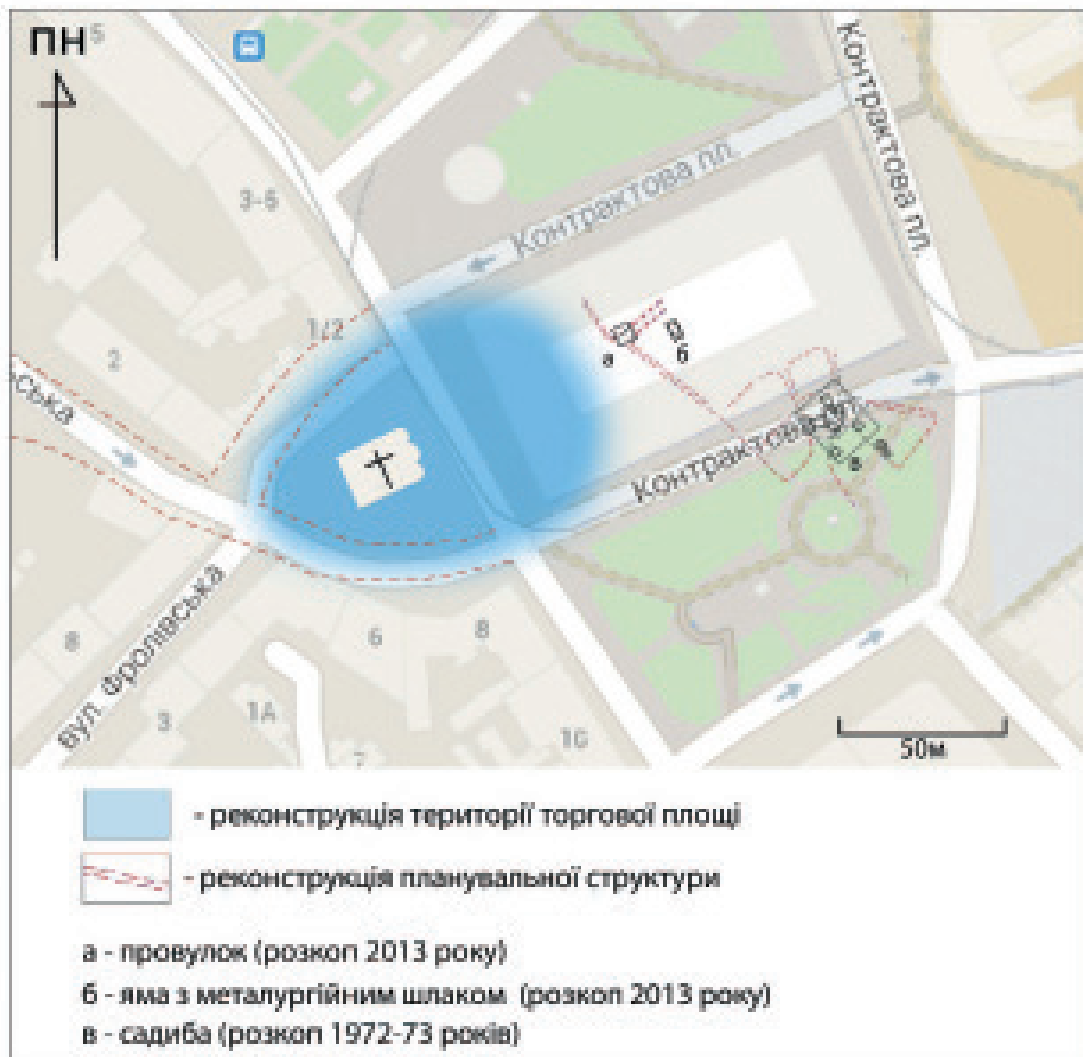

Ил. 2. Стеклянный посуд XVIII-XVII ст. Фото

Клеймо на люльці

"yek-ta" – перське "один у своєму роді" та/або метафора для позначення Бога (розшифрував Олександр Галенко)*

Іл. 3 – 1. Керамічна люлька, фото; 2. Гіпотетичне розширення торгової площі у давньоперський час

* Олександр Галенко – к.і.н., керівник Центру дослідження цивілізацій Причорномор'я Відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

№13

№16

№17

№21

№25

№28

№29

№30

№31

№42

№35

№36

ДОДАТКИ

Додаток 1

О. Оногда
к.і.н., н.с. відділу археології Києва ІА НАНУ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ КЕРАМІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК НА ТЕРИТОРІЇ ГОСТИНОГО ДВОРУ В КИЄВІ (2013)

Керамічна колекція з розкопок комплексу на території Гостиного двору в Києві є досить репрезентативною та представлена різноманітними матеріалами, з-поміж яких переважають знахідки гончарних виробів давньоруського періоду.

В колекції традиційно домінують горщики різного ступеню фрагментованості. Поодинокими зразками представлені уламки покришок, мисок, глеків, амфорок київського типу, тарелей, світильників, фрагменти амфор, тощо. Всього вибірка, відібрана для колекції, нараховує понад 250 одиниць.

Для отримання характеристики комплексу горщиків проведено облік даних, що характеризують кожну посудину. На їх основі здійснено первинну формально-статистичну обробку (обчислення абсолютних параметрів з метою визначення функціонального призначення посудин) та візуально-типологічну обробку (визначення основних різновидів горщиків за типами профілювання вінець, орнаментатії, оформлення донець та візуальних ознак технологічного процесу із метою хронологічної характеристики колекції).

Абсолютні параметри горщиків, з огляду на значний рівень фрагментованості, дозволяють прослідкувати лише розподіл посудин за діаметром вінець. Цей показник коливається у діапазоні від 10 до 37 см (рис. 70). У найбільшій кількості представлені горщики із вінцями діаметром 14-21 см. За аналогією із розробками щодо зв'язку між розміром та ужитковим використанням горщиків [Гупало, 1993, с. 11], можна припустити, що в колекції присутні усі типи горщиків: столові, кухонні та тарні. Зокрема, до столового посуду відносяться горщики дуже малого та малого об'єму (вінця діаметром 10-17 см – 36 фрагментів), до кухонного – більшість горщиків середнього розміру (вінця діаметром 18-22 см – 27 фрагментів), до тарного – посудини великого та дуже великого розмірів (вінця діаметром понад 23 см – 25 фрагментів).

Окрім абсолютних характеристик, найбільший інтерес становлять морфологічні параметри посуду, що дозволяють здійснювати хронологічну атрибуцію. Колекція з розкопок на території Гостиного двору є досить цікавою за розподілом цих показників. За особливостями геометрії перетину вінець тут виділяється декілька основних типів. Час побутування виявлених типів кераміки визначено на підставі аналогій із використанням класифікацій давньоруської кераміки за М. Кучерою, П. Толочком, В. Петрашенком та В. Тимощуком [Кучера, 1986, с. 446-455; Толочко, 1981, с. 284-301; Петрашенко, 1992, с. 7-20; Тимошук, 2001, с. 67-71], для пізньосередньовічної та ранньомодерної кераміки – за Л. Чміль та розробками автора додатку [Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994; Оногда, с. 24-31].

Більшість досліджених матеріалів, що походять із об'єктів на території секторів А і Б, є відносно синхронними. Подекуди тут представлені поодинокі уламки виробів кінця X–XI ст., але домінують в комплексі фрагменти кераміки XII–XIII ст. Таким чином, виявлені об'єкти можуть бути датовані лише у широких рамках – XII–XIII ст. (об'єкт 1-3 та яма 3 розкопу 1 сектору А, об'єкт 1 та яма 2 розкопу 3 сектору А, а також знахідки з культурного шару тощо). Лише в одному випадку (яма 4 розкопу 1 в секторі А) спостерігається повне переважання фрагментів кераміки XIII ст., проте загальна кількість знахідок тут незначна.

Найбільш ранні керамічні матеріали представлено фрагментами вінець, що мають манжетоподібний у перетині профіль, а також вінця із відігнутим округлим краєм (рис. 74, 1-11). Така кераміка датується кінцем X – першою половиною XI ст. за типологією М. Кучери, кінцем X–XI ст. за типологією В. Петрашенка.

Домінує в колекції кераміка XII–XIII ст. Вона представлена «еталонними» для цього періоду фрагментами валикоподібних вінець горщиків із закраїною (рис. 74, 12-15, 18, 20; 77, 3), рідше – без закраїни (рис. 75, 1-4). Вінця подібного типу співвідносяться із типами 17-18 за М. Кучерою (кінець XI – перша половина XIII ст.), типами 10-11 за В. Петрашенка (XII–XIII ст.), типом 4 за П. Толочком (XII–XIII ст.)

та типами 1-2 за В. Тимошуком (середина XI–XIII ст.). В деяких випадках краї валикоподібних вінець грановані (рис. 74, 17, 19, 21; 75, 13). Вінця підтрикутні у перетині (рис. 75, 14-16), із горизонтально зрізаним верхом та закраїною, очевидно, відносяться до періоду XIII ст. Решта вінець представлена поодинокими зразками профілювання (рис. 74, 22; 75, 5-12).

Денця горщиків представлені фрагментами, що мають сліди підсипки та пласку або із незначним бортиком поверхню. Діаметри денць коливаються в діапазоні від 7 до 12 см (рис. 71). В комплексі зафіксовано також кілька денць із клеймами різноманітних обрисів (рис. 76, 6-8).

Більшість посудин оздоблена горизонтальним рифленням по плечу (рис. 74, 8, 12, 13, 21; рис. 73, 1-2, 4-8, 10-13; 72, 4, 6, 10, 14; 75, 14), рідше – по шийці (рис. 72, 1; 75, 16), подекуди – хвилястим рифленням або нігтьоподібними наколами та поєднанням цих елементів оздоблення (рис. 74, 1, 22; 73, 3; 72, 5; 75, 11, 15). В кількох випадках зафіксований досить цікавий спосіб орнаментатії, виконаний у вигляді насічок по краю вінець (рис. 75, 7, 9, 12).

Знахідки столового посуду представлені уламками глеків (рис. 76, 9, 10), мисок (рис. 76, 11-12; 77, 1), чарок (рис. 76, 13), тощо. Вони, як і фрагменти світильника (рис. 76, 14), відносяться до XII–XIII ст.

У незначній кількості в колекції представлені фрагменти горщиків другої половини XIII–XV ст. Горщики даного періоду характеризуються масивними валикоподібними вінцями із виїмкою (рис. 76, 3-4), рідше – грибоподібними вінцями. Вони походять із верхнього шару розкопу 1 сектора А та поодинокі – з сектора Б. В одному випадку зафіксовано фрагмент горщика «своєрідної групи», що мав прямі відігнуті вінця та був виготовлений із тіста з домішками крупного піску (рис. 76, 1).

Таким чином, досліджений комплекс кераміки з розкопок на території Гостиного двору дозволяє констатувати наявність на цій ділянці осередку життя в період XII–XIII ст., що не суперечить даним з історичної топографії київського Подолу давньоруського часу.

КЕРАМІЧНІ МАТЕРІАЛИ XVI–XVIII СТ. З РОЗКОПОК НА ТЕРИТОРІЇ ГОСТИНОГО ДВОРУ В КИЄВІ**Сектор А**

Серед підйомного матеріалу є вінчик горщика, ромбічної в перерізі форми. По верху виконано ряд т.зв. зашипів, а плічка декоровано кількома ритованими лініями. Такі горщики характерні для XVI ст. Виготовлено його із залізистої глини (черепок всередині коричневого кольору), зовнішні поверхні – чорні (рис. 77, 2).

Також трапились два вінчики глеків XVII–XVIII ст. Один – сірий димлений від г ладуща, інший – червоно-коричневого кольору, рифлений, від вузькогогорлого глечика типу тикви (рис. 77, 4, 5).

До XV ст. можна віднести фрагмент верхньої частини горщика. Він має характерний вінчик у вигляді валика, з уступом під покрішку всередині. Горщик окислюючого випалу, виконаний із залізистої глини. Плічка прикрашено вузькою смугою рифлення (рис. 78, 1). XV–XVI ст. можна датувати і фрагмент покрішки коричневого на зламі кольору, із вінчиком у вигляді валика (рис. 78, 2).

Інші фрагменти посуду відносяться до кінця XVII–XVIII ст. Це прямі вертикальні вінця горщиків, що мають різкий злам всередині на шийці, прикрашені опискою на вінцях і плічках (рис. 78, 3–4). Один з горщиків має крайкування зеленою поливою (рис. 78, 3). До XVIII ст. можна віднести фрагмент денця з утором від димленої макітри (?) (рис. 78, 5), і, можливо, вінчик мініатюрної посудинки з двосторонньою коричневою поливою (рис. 77, 3).

Сектор Б

Серед підйомного матеріалу переважають вінця горщиків другої половини XVII–XVIII ст. Всі вони прямі вертикальні, мають різкий злам всередині (рис. 79, 1–4, 6–8). Плічка дуже опуклі. Більшість прикрашено опискою у вигляді багатьох смуг, зубців, ком, овалів тощо. Один горщик має вузьку смугу крайкування зеленою поливою (рис. 79, 3). Черепок у них світлого рожево-коричневого кольору різних відтінків. Деякі горщики димлені, сірого кольору, прикрашені ритованими смугами та штампованим орнаментом у вигляді зубців (рис. 79, 7).

До цього ж часу відноситься і фрагмент горла білоглиняного глечика з опискою (рис. 79, 9). Фрагмент вінчика тарілки з ледь потовщеним валикоподібним вінчиком, що має зовнішнє профілювання у вигляді широкої борозни, знаходить аналогії серед київських матеріалів першої половини XVIII ст. Тарілка виготовлена із глини рожевого кольору, вкрита білим ангобом, по якому виконано підполив'яний розпис в техніці ріжкування. Кольори розпису – темно-брунатний, червоний, зелений. Зберігся фрагмент орнаменту у вигляді смуг по вінчику та трилисника на крисах. Зверху тарілку вкрито прозорою безбарвною поливою (рис. 79, 10).

В культурному шарі переважають вінця горщиків другої половини XVII–XVIII ст. До середини XVII ст. можна віднести вінце з плавною шийкою і незначним потовщенням верхньої частини. Горщик зсередини вкритий зеленою поливою, а зовні прикрашений опискою (рис. 80, 1). Вінця горщиків з різким внутрішнім зломом і опуклими плічками можна датувати другою половиною XVIII ст. (рис. 80, 4, 5). Більшість горщиків окислюючого випалу, прикрашені опискою. Деякі горщики димлені з ритованими смугами (рис. 80, 5). До XVII–XVIII ст. відноситься і фрагмент вінця покрішки (рис. 80, 8).

Серединою XVII ст. можна датувати вінце горщика з борозенкою у верхній частині й незначним внутрішнім зломом (рис. 81, 6). Він має крайкування зеленою поливою та орнамент, виконаний опискою. Інші вінця горщиків відносяться до кінця XVII–XVIII ст. Деякі з них також декоровано опискою (рис. 81, 4). Деякі димлені, з ритованими смугами (рис. 81, 2). До цього ж часу відноситься і фрагмент покрішки (рис. 81, 5) а також нижня частина мініатюрного горщика з вушком (рис. 81, 1). Можливо, пізнім середньовіччям датується і вінчик димленої посудинки з ритованим лінійним орнаментом (рис. 79, 5).

Фрагмент вінця миски можна датувати кінцем XVIII ст. (рис. 81, 3). Ця посудина має дуже високий вертикальний вінчик і вузькі криси. Миска виконана із слабозалізистої глини рожевого кольору, внутрішня поверхня вкрита побілкою. Розписана в техніці ріжкування темно-брунатною фарбою (інші кольори не визначаються через перепалу миски). Зверху вкрита прозорою поливою світло-оливкового кольору. Миска має сліди вторинного перебування у вогні (як і ще один фрагмент вінець горщика) – можливо, вони побували в пожежі. Орнамент складається з семи смуг та хвильки по вінчику і виноградних грон (?) на крисах.

**ФРАГМЕНТИ АМФОРНОЇ ТАРИ, ВИЯВЛЕНОЇ ПІД ЧАС РОЗКОПОК
КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ГОСТИНОГО ДВОРУ У 2013 р.**

Археологічні дослідження Гостиного двору в 2013 р. виявили значну та досить представницьку колекцію південного керамічного імпорту – амфорної тари та столового посуду.

Колекція тарного посуду представлена двома добре відомими типами амфор середньовізантійського часу – амфорами з подовженим борознистим корпусом та високо піднятими над горловиною ручками й амфорами з грушоподібним тулубом, дугоподібними ручками та досить рідкісними маловивченими типами амфорної тари – амфорами з приплюснутими ручками на пласкому дні з лінійно-хвилястим орнаментом, амфорами на пласко-увігнутому дні з приплюснутими ручками, які відходять від вінчика, та амфороподібними посудинами з дугоподібними ручками на пласкому дні. Крім амфорної тари було зафіксовано кілька рідкісних для Києва типів південного столового посуду.

Амфори з подовженим борознистим корпусом та високо піднятими над горловиною ручками (рис. 82, 1-2; 83, 1-3; 84, 4-5; 85; 86, 1, 2, 6, 7, 9, 10, 11, 18, 19). Виготовлялися з темно-червоної грудкуватої пористої глини з домішками органічних речовин (гною) (клас 48 за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип III за класифікацією Н. Гюнсенін). Цей тип амфор дуже добре відомий на києво-руських пам'ятках. [Коваль, 2003, с. 349]. В. Булгаков відносить їхнє виробництво до Трапезунда на південному узбережжі Чорного моря [Булгаков 2001, с. 164]. Враховуючи, що керамічні печі у яких випалювали такі амфори досі не виявлені, місце їх виробництва залишається дискусійним. Подібні амфори добре відомі з розкопок середньовічних міст Криму [Романчук та інші., 1995, с. 79; Занкин, 2001, с. 47], Давньої Русі, у т. ч. і Києва [Коваль, 2003, с. 347-349, рис. 4], Італії, Греції, Болгарії, Малої Азії та Кіпру [Gunsenin, 1990, fig. 16]. Автори херсонеської класифікації виділяють два типи подібних амфор – з потовщеним або округлим відігнутих вінцем (тип 1) та з валикоподібним вінчиком (тип 2) та датують перший тип XII – кінцем XIII ст., другий – кінцем XIII–XIV ст. [Романчук та інші., 1995, с. 79]. Існує точка зору І. Волкова, що амфори цього типу взагалі не виробляли після 1204 р. (взяття Константинополя військами хрестоносців), та, відповідно, занедбання виробництва в Трилії, де, на його думку, вони вироблялися раніше [Волков, 2005, с. 148]. Така теза потребує більш вагомої доказової бази та не може ґрунтуватися на гіпотетичному виробництві в Трилії, але безперечним є факт різкого скорочення доступу цих амфор на ринки Русі починаючи з XIII ст. і збільшення амфор з грушоподібним тулубом.

Амфори з грушоподібним тулубом та дугоподібними ручками виготовлялися з світло-червоної та рожевої глини з домішками природної слюди (рис. 86, 3). Верхня частина амфор вкривалася неглибоким хвилюподібним рифленням. Такі амфори (клас 45 за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип IV за Н. Гюнсенін, тип 62 за Дж. Хейсом) добре відомі на пізньосередньовічних пам'ятках Східної Європи і є найбільш розповсюдженим типом амфор. На думку Н. Гюнсенін, що була підтримана окремими вітчизняними і російськими дослідниками, подібні амфори виготовлялися на західному узбережжі Мармурового моря в Ганосі [Gunsenin, 1993, р. 193-197]. І. Волков запропонував вважати місцем виробництва подібних амфор Трапезунд, що також було підтримано окремими, насамперед російськими дослідниками [Волков, 1989, с. 91; Волков, 1996, с. 91-93; Волков, 2001, с. 202-214; Волков, 2005, с. 152; Коваль, 2003, с. 347, рис. 2, 1-2; Коваль, 2010, с. 152-155]. Зазначимо, що печі, в яких виготовлялися подібні амфори, досі невідомі, а тому дискусія про місце їх виготовлення має скоріше гіпотетичний характер. Знахідки подібних амфор зафіксовані на поселеннях та в містах Візантії, Криму, Північного Причорномор'я, Кіпра, Далмації, Сербії, Болгарії та Давньої Русі [Megaw, 1972, р. 334, fig. 23; Bakirtzis, 1989, р. 74, fig. 6; Gunsenin, 1989, р. 268; Bjalajac L., 1989, fig. 3; Hayes, 1992, р. 76, fig. 24, 12-13; Якобсон, 1950, с. 102-103, рис. 53-54; Якобсон, 1979, с. 111-113, рис. 69, 1-5; Антонова и др., 1971, с. 94, рис. 25; Таллис, 1971, с. 256, рис. 1, 4; Рудаков, 1975, с. 26-27, рис. 4, 1; Романчук и др., 1995, с. 73-77, №151-162; Мыц, 1987, с. 239, рис. 6, 2-3; Мыц, 1991, с. 97, рис. 32, 7-9; Паршина, 1991, с. 88-89; Баранов, Майко, 2001, с. 199; Герцен и др., 2006, с. 381; Зоценко, 2001, с. 179-181; Коваль, 2003, с. 347, рис. 2, 1-

2; Коваль, 2010, с. 152-155; Волков, 1996, с. 91-93, рис. 1; Кравченко, 1986, с. 56-57, рис. 22, 1-2; Волков, 1989, с. 87-94, рис. 13, 1-3; Перевозчиков, 1998, рис. 3, 12-13]. Традиційно цей тип амфор датується XII–XIV ст., але враховуючи матеріали Мангупа та деяких інших міст Кримського півострова, вірогідно, верхню дату можна розширити до першої половини XV ст. І. Волков запропонував більш дрібну хронологічну шкалу для розвитку цього типу амфор [Волков, 2005, с. 152-157], але вона потребує подальшої верифікації на добре датованих пам'ятках. Одночасно ввіз амфор на територію Русі, на думку В. Ковалю, повністю припинився наприкінці XIII ст. [Коваль, 2003, с. 347], що дозволяє обмежити дату фрагментів цього типу XII–XIII ст.

Амфори з приплюснутими ручками на пласкому дні з лінійно-хвилястим орнаментом (рис. 86, 2-3; 5, 4, 8, 15, 16), амфори на пласко-увігнутому дні з приплюснутими ручками які відходять від вінчика (рис. 86, 12, 14, 22) та амфороподібні посудини з дугоподібними ручками на пласкому дні (рис. 86, 17, 20, 21) належать до маловідомих і майже не досліджених типів амфорної тари. Фрагменти таких амфор нам відомі з розкопок Азака [Волков, 1989, рис. 13, 6]. За інформацією В. Майка, подібні амфори трапляються у шарах Сугдеї першої половини – середини XIII ст. Жодних вказівок щодо місця їх виробництва ми не маємо, їх хронологія, враховуючи слабку наукову базу, також виглядає досить слабкою. Ще менше можна сказати про столовий посуд, виявлений на розкопі. Імовірно походження фрагмента столової світлоангобованої посудини з хвилясто-стрічковим гребінчастим орнаментом (рис. 82, 3) – Херсон або південно-західний Крим (Херсон, враховуючи досить потужну руську громаду у цьому візантійському місті виглядає більш вірогідним). Загалом під час розкопок Гостиного двору було виявлено 73 фрагменти південного імпорту, серед яких більшість складають фрагменти амфор або тарних посудин (столового посуду знайдено лише два фрагменти). Розподіл типів імпоротної кераміки у шарах та об'єктах наведено в Таблиці 1. У колекції переважно представлено амфори з подовженим борознистим корпусом та високо піднятими над горловиною ручками, кількість яких у деяких об'єктів сягає понад 80%. Як ми зазна чали вище, існує точка зору про припинення постачання цього типу амфорної тари після 1204 р. Вірогідно, що найбільш активною життєдіяльністю на ділянці була саме у XII ст. Виключенням є яма 3, де фрагментів цього типу амфор не виявлено взагалі, але враховуючи малу кількість імпоротної кераміки у ямі 3, ми не можемо стверджувати, що яма 3 датується XIII ст.

Окремо слід зазначити наявність серед колекції не лише амфорної тари, яка надходила на Русь разом з вином, а також виявлені під час досліджень Гостиного двору фрагменти столового посуду, вірогідно херсонського або південно- та західнокримського походження, які до цього у Києві не були відомі. Це вказує на те, що предметом імпорту було не лише вино, яке використовувалося під час богослужінь та дружинною верхівкою, але й звичайні побутові речі.

У цілому колекція беззаперечно доводить торгівельне значення Подолу у добу розвинутого середньовіччя та його широкі торгівельні зв'язки з Візантією та Кримським півостровом у цей час.

Таблиця 1

**Розподілення імпоротної кераміки по об'єктах та шарах.
Опис керамічного матеріалу знайденого під час археологічних досліджень
на території Гостиного двору в Подільському районі м. Києва**

<i>Тип кераміки</i>	<i>Об'єкт 1</i>	<i>Об'єкт 2</i>	<i>Об'єкт 3</i>	<i>Яма 3</i>	<i>З ачистка</i>	<i>Верхній шар</i>
Амфори з подовженим борознистим корпусом та високо піднятими над горловиною ручками:						
Вінці	1	-	-	-	-	1
Ручки	1	-	1	-	2	2
Стінки	5	8	4	-	2	20
Всього фрагментів:	7 46,67%	8 72,73%	5 83,33%	-	4 66,67%	23 71,87%

Амфори з грушоподібним тулубом та дугоподібними ручками виготовлених з світло-червоної та рожевої щільної слоїстої глини стінки	4 26,67%	-	1 16,67%	1 33,33%	1 16,67%	4 12,5%
Амфороподібні посудини з дугоподібними ручками на плоскому дні стінки	3 20%	-	-	-	-	-
Амфороподібні тарні посудини з приплюснутими ручками на плоскому дні з лінійно-хвилястим орнаментом стінки	-	2 18,18%	-	2 66,67%	-	-
Амфороподібні тарні посудини з приплюснутими ручками які відходять від вінчика на плоско-увігнутому дні стінки	-	1 9,09%	-	-	1 16,66%	4 12,5%
Посудини столової світло ангобованої орнаментованої поясами стрічково-хвилястого гребінчастого орнаменту ф-т шийки	1 6,67%	-	-	-	-	-
Посудини столової жовто-бежевої щільної глини горла з верхнім прилепом ручки ф-т	-	-	-	-	-	1 3,13%
Загалом ф-тів у об'єкті	15	11	6	3	6	32

СКЛЯНІ ВИРОБИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

Знахідки скляних виробів (дев'ять екземплярів) поділяються на кілька категорій: посуд, прикраси, архітектурний декор. Переважна більшість виробів знайдена у фрагментах.

Скляний посуд представлений уламками стінок (переважно) келихів. Уламки досить малі за розмірами, що не дає змоги реконструювати форму, а також впевнено підібрати аналогії знахідкам (тому висновки зроблені за результатами морфологічного вивчення фрагментів).

Кілька уламків скляного посуду зроблено з рожевого прозорого скла (кольор. вклейка, іл. 1, 1, 4). Один з цих фрагментів – придонна частина (юльор. вклейка, іл. 1, 1) – могла належати тонкостінній посудині. Відсутність даних про хімічний аналіз скла не дозволяє з впевненістю віднести знахідку до імпортних виробів. Відомо, що скляні вироби з рожевого скла мають аналогії й серед давньоруської продукції і широку дату побутування – XI–XIII ст. [Щапова, 1972, с. 54-56].

Привізний посуд представлений знахідками кількох уламків: стінка посудини (рис. 65, 6) з темно-рожевого прозорого скла (25,0×20,0×1,0 мм), орнаментована емалевим розписом, виконаним жовтою фарбою, а також ручкою келиха (кольор. вклейка, іл. 1, 3) з яскравого темно-фіолетового напівпрозорого скла, круглою у перетині (24,0×13,0×13,0 мм). За зовнішніми ознаками характеру скла, розпису емаллю – це візантійські посудини, або продукція майстерень візантійських провінцій (Сирія, Єгипет), що виготовлялась в XI–XII ст. [Гуревич, Джанполадян, Малевская, 1968, с. 5, 15; Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 81; Культура Византии, 1989, с. 553; Шелковников, 1962, с. 23]. На думку Ю. Щапової, такі посудини з'являються на території Давньої Русі у другій половині XI ст., тоді як основна маса знахідок відноситься до середини – другої половини XII ст. [Щапова, 2010, с. 171; Захаров, Кузина, 2008, с. 183].

Прикраси представлені намистинами (4 екземпляри), що відносяться до групи монохромних, відділу «круглі». Намистини поділяються на два типи: зонні й еліпсоїдна.

Зонні (2 екземпляри):

фрагмент намистини (кольор. вклейка, іл. 1, 2) з яскравого темно-фіолетового напівпрозорого скла ($h = 14,0$; $d = 19,4$; d отвору = $4,1$ мм). Такі намистини розповсюджені на території давньоруських міст і датуються XII – першою половиною XIII ст. [Щапова, 1956, с. 169];

намистина (кольор. вклейка, іл. 1, 7) з яскраво-синього прозорого скла. Бульбашки повітря всередині скляної маси ($h = 5,0$; $d = 6,5$; d отвору = $2,0$ мм). Цей тип розповсюджений на території Давньої Русі і датується XII – серединою XIII ст. [Щапова, 1956, с. 166-167].

Еліпсоїдна: фрагмент (кольор. вклейка, іл. 1, 8) зі світло-жовтого прозорого скла. Патина, дрібні тріщини. Такі намистини датуються на території Давньої Русі XII–XIII ст. [Щапова, 1956, с. 170].

Один екземпляр намистини невизначеної форми (10 фрагментів) зроблений зі світло-жовтого прозорого скла. За морфологічними ознаками таке скло притаманне для виробів XI–XIII ст.

Всі намистини зроблені шляхом накручування скляної маси навколо стрижня інструменту [Валиулина, 2005, с. 88-89; Полубояринова, 1988, с. 157-180].

Архітектурний декор представлений знахідкою уламка кубика смальти (іл. 1, 5) з темного яскраво-синього непрозорого скла, вкритого шаром патини (11,0×10,0×6,0 мм). Для отримання смальти скляну масу виливали на плиту, розкатували валиком, випалювали, потім ділили на кубики. Аналогії на давньоруських пам'ятках датуються XI–XII ст. [Щапова, 1963, с. 138-140; Щапова, 2010, с. 72].

Таким чином, можна зробити висновок, що на території розкопу знахідки скляних виробів являють собою як імпорт, так і давньоруську продукцію. Кілька знахідок мають широку дату побутування (XI–XIII ст.), тоді як більшість (візантійський посуд, намистини, смальта) – чітко означені межі побутування. Асортимент скляних знахідок на території розкопу типовий для Київського Подолу давньоруського часу.

Е. Починок
лаборант I категорії відділу археології Києва ІА НАНУ

СКЛО XVII–XVIII ст.

Гутний столовий посуд є досить поширеною категорією знахідок під час досліджень археологічних шарів та об'єктів, датованих кінцем XVI – початком XIX ст. [Біляшевський, 1913, с. 137-142; Виногородська, 1997, с. 129-140; Загребельний, Балакін, 1998, с. 187-191; Івакін, Балакін, 2008, с. 9-23; Івакін, Балакін, Відейко, Козубовський, Оногда, Чекановський, Чміль, 2007, с. 178-180; Пашковський, Сиволап, 2005, с. 95-103; Петрякова, 1975, с. 34-52; Рожанківський, 1959; Хамайко, Чміль, 2010, с. 294-301; Ханко, 2001, с. 125-127; Харитонova, 2008, с. 229-230; Шовкопляс, 1974, с. 81-85]. Не стала винятком і територія Гостиного двору на Київському Подолі. Особливість даної колекції – досить велика кількість оплавлених фрагментів, що постраждали під час пожежі. Фрагменти блакитно-зеленої скломаси (ймовірно від пляшок) втратили прозорість, стали опаловими та молочними, а також дещо змінили форму, тому частина з них не піддається ідентифікації.

В основному посудини вироблені зі скла різноманітних відтінків блакитно-зеленої кольорової палітри, але трапляються фрагменти безколірні, темно-брунатного (коричневого) та аметистового кольорів. Слід зазначити, що посудини зі скла аметистового відтінку, найімовірніше, належать до імпортованих виробів (можливо Мурано), а темно-брунатні можуть мати західноукраїнське походження. Нажаль, більшість фрагментів аметистового відтінку постраждали у вогні і їх неможливо впевнено ідентифікувати, а також визначити загальну кількість в колекції. Декілька фрагментів денця були прикрашені розеткою з наліпної стрічки, тобто можна припустити, що це фрагменти глекоподібного кухлика або інший посуд для пиття. Цікавим елементом є довга, порожниста аметистова трубочка схожа на ручку, овальна в перетині (кольор. вклейка, іл. 1, 11), яка втратила свою початкову форму під дією високої температури. Найімовірніше, до імпорту слід віднести фрагмент денця восьмикутного штофа з безколірного матового скла. На його поверхні помітна іризація. Фрагмент теж оплавлений у вогні, та оплавлені краї його сколів. Як у денці, так і в аметистових фрагментах повітряних пухирців майже не помітно або вони дуже дрібні.

Із загальної маси виділяються два фрагменти гнутих стінок з безколірного прозорого скла з розлинно-геометричним вигравіюваним орнаментом, нанесеним методом слизання (Польща, друга половина XVIII ст.?) [Каспшак, Скоропадова, 2008, с. 188-190]. Скло не втратило прозорість та, практично, не має ознак вивітріння та розкльовання (кольор. вклейка, іл. 1, 10).

Що стосується фрагментів зі скла блакитно-зеленого кольору, які не пошкоджені пожежею, то вони мають типові ознаки вивітріння та розкльовання, характерні для скла зазначеного періоду, що відомі з археологічних досліджень як у Києві, так і на території сучасної України у цілому: іризацію, непрозору золотисто-сіру плівку на поверхні, сіруваті плями та потертості, помутніння скла, а також велику кількість повітряних пухирців різного розміру та форми та нескловидні включення у скломасі.

З усього масиву виявленого скла, можна виділити фрагменти таких виробів:

Пляшки та пляшечки (різного призначення).

Тарні. До тарних пляшок можна віднести три видовжені трохи розширені по краю горлишка, два з яких трохи нижче краю мають наліплений скляний джгут $d=4$ мм та 5 мм: литий у форму(?) фрагмент (рис. 61, 5) з брунатно-зеленого скла, з рівним (зрізаним?) краєм; фрагмент зі скла оливкового кольору з трьома вертикальними потрійними смугами вздовж горла, що залишились, можливо, внаслідок технологічних операцій під час виготовлення (рис. 61, 2; кольор. вклейка, іл. 1, 12). Обидва зразки зі скломаси, насиченої повітряними пухирцями та дрібними свілями. Третє видовжене конусовидне горлишко, що походить від масивної (циліндричної?) пляшки з блакитно-зеленого скла має додатково наліплене потовщене вінце (рис. 61, 1; кольор. вклейка, іл. 1, 14). Скло значно вивітрене, мутне, з великою кількістю різноманітних повітряних пухирців. До подібної пляшки (або ж невеликої банки) скоріше за все відноситься масивне світло-зелене денце (рис. 61, 15) з широким масивним залишком понтії, також зі скла поганої якості (дуже велика кількість дрібних свілей, небагато повітряних пухирців, непрозорий іризований шар на поверхні злущується). До пляшки або карафки належала нижня частина циліндричної, злегка розширеної біля масивного дна посудини з сильно увігнутим (45 мм) дном із залишком від

широкої тонкої понтії (рис. 61, 11). У склі багато свілей, повітряних пухирців. На поверхні сріблява іризована плівка, що злущується. До схожого дна, але більш масивної пляшки, належать два оплавлених молочно-опалових фрагменти з товщиною стінок від 8 до 20 мм.

Аптекарські або парфюмерні. Цікавий фрагмент маленької квадратної (?) в перерізі по судинки (рис. 61, 13; кольор. вклейка, іл. 1, 16) з відсутнім горлишком з безколірного скла з великою кількістю дуже дрібних повітряних пухирців у скломасі. На дні посудинки скол від понтії та сірий тонкий слід. Зважаючи на маленьку висоту виробу ($h=36$ мм) можна припустити, що це парфюмерна або аптекарська пляшечка, скоріше за все, більш пізнього періоду (XIX ст.?). Також до аптекарського або парфюмерного посуду цього ж періоду належить горлишко скляної пляшечки промислового виробництва (рис. 61, 14) відлитої в форму, про що говорять тріщини по краю та смужки потовщення скломаси вздовж горлишка, яка має потовщене вінце (для закріплення пробки). Аналогічні горлишка трапляються у плоских прямокутних пляшечок. У склі можна помітити повітряні пухирці різної форми та розміру.

Штофи та (або) флакони.

Знайдені фрагменти штофів відносяться до шести різних посудин.

Невеликому прямокутному в перерізі (70×61 мм) штофові належала знайдена нижня частина з денцем, що має слід від понтії $d \approx 21$ мм (рис. 61, 16 та кольор. вклейка, іл. 1, 13). Два фрагменти з горлишками, наліпленими нагорячо під час виготовлення відносяться: один до невеликого штофа з вузьким коротким горлишком, з розширеним відігнутим несиметричним вінцем з насічками (тріщинами) зсередини та закрученими по плечиках промінцями, що утворилися під час наліплення горлишка, (рис. 61, 7; кольор. вклейка, іл. 1, 15); інший (рис. 61, 9; кольор. вклейка, іл. 2, 17), з вираженими ознаками розкльовання поверхневого шару до доволі масивного штофа, майже квадратного в перерізі з витягнутою та трохи розширеним горлишком. По краю горлишка для закріплення пробки наліплений нагорячо скляний джгут $d=6$ мм. До посудин невизначеної форми (багатогранної або циліндричної), що визначаються як штофи, або як флакони, можна віднести ще три аналогічні горлишка, які мають деякі відмінності. Коротке горло одного з фрагментів, витягнуте із загальної скломаси виробу, має розширене відігнуте вінце з несиметричним краєм а також виразні ознаки вивітріння та велику кількість повітряних пухирців у склі (рис. 61, 8; кольор. вклейка, іл. 2, 21). Два інші горлишка приліплені нагорячо, злегка розширені та зі скляним джутом $d=5-6$ мм по краю. У склі повітряні пухирці, дрібні свілі; один фрагмент безколірний (рис. 61, 12), інший – зелений (рис. 61, 6; кольор. вклейка, іл. 2, 18).

Ще одному високому штофу належать шість дуже іризованих уламків з широким горлом-вінцем, наліпленим нагорячо. У склі є великі свілі та повітряні пухирці. Поверхневий іризований непрозорий шар відлущується. Подібні штофи були виявлені під час досліджень на території Старого Арсеналу.

Баклаги (плоскі посудинки). Баклаги, або плоскі посудинки доволі часто трапляються під час досліджень археологічних шарів часів пізнього середньовіччя та нового часу. Так, виявлено фрагменти п'яти подібних посудин різного розміру: чотири денця та одне тягнуте горлишко з відігнутим несиметричним вінцем (рис. 61, 10). На вінці сірий слід від інструмента за допомогою якого формувався вінчик. Серед денець три зі стрічковим піддоном (рис. 62, 1; 63, 9; кольор. вклейка, іл. 2, 4; 2, 1, 3), а одне масивне денце оформлене піддоном у вигляді розетки (рис. 62, 4; кольор. вклейка, іл. 2, 2). Усі баклажки з блакитно-зеленого скла різних відтінків з великою кількістю повітряних пухирців різного розміру та свілей у скломасі, лише один фрагмент денця зі скла брунатного кольору (кольор. вклейка, іл. 2, 3).

Вузькогорлі глеки. Також знайдено фрагменти, що належали п'ятьом вузькогорлим глекам з ручками та кулеподібним тілом. Це характерна знахідка під час досліджень шарів XVII–XVIII ст. на Київському Подолі. Подібні глеки також виявлені під час досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря. Ще два знайдені горлишка без ручок, можливо, є фрагментами подібних виробів. Усі знайдені фрагменти глеків виготовлені зі скла блакитно-зелених відтінків, окрім одного безколірного горлишка без ручки (рис. 61, 3; кольор. вклейка, іл. 1, 17). Вінця трохи розширені. Деколи можна помітити сліди від формувальних інструментів. Скло насичене свілями та повітряними пухирцями, форма яких демонструє, що горлишки під час виробництва витягувались та трохи закручувались проти годинникової стрілки. Ручки масивні, дво- (рис. 64, 7; 64, 1; кольор. вклейка, іл. 2, 12) та тристрічкові зі згином (рис. 64, 2, 3, 6; кольор. вклейка, іл. 2, 13, 14, 20). Горлові частини у місці наліплення ручок прикрашені скляними гофрованими та простими стрічками нагорячо, що намотувались деколи у два-три ряди навколо горлишка. Ще одне блакитно-зелене горлишко без ручки, деформоване у вогні, скоріше за все, також з цієї ж категорії знахідок. До глека відноситься також і фрагмент випуклої бічної стінки з двострічковою ручкою. Дві знай-

дені багатострічкові ручки могли належати як глекам, так і кухлям: тристрічкова ручка від посудини глекоподібної форми (рис. 64, 8) та двострічкова від циліндричної посудини (кухоль?) (рис. 64, 9).

Кухлі та келихи. Під час досліджень виявлено фрагменти посудин, що відносяться до цієї категорії. Один із фрагментів – денце масивного кухля зі стрічковим піддоном та тристрічковою ручкою з оливкового скла (рис. 62, 3; іл. 2, 19). Привертає увагу масивна широка понтія. Верхній іризований шар злущується. Кухлі – характерна знахідка для шарів нового часу.

До келишків віднесені: денце келиха з розеткоподібним піддоном з салатого матового скла (рис. 62, 2; кольор. вклейка, іл. 2, 15); фрагмент денця доволі витонченого келишка з тонким слідом від понтії та зі стрічковим піддоном; три масивних плоских денця конусоподібних келихів з однострічковою тонкою ручкою, що відомі з кінця XVI ст.: два з блакитно-зеленого вивіреного (рис. 63, 4, 8) та одне з зеленого прозорого скла (рис. 63, 11). Привертає увагу фрагмент денця з розеткоподібним піддоном від келишка глекоподібної форми зі скла коричневого кольору, насиченого повітряними пухирцями (рис. 62, 5; кольор. вклейка, іл. 2, 8). Можливо до подібного келишка відноситься фрагмент циліндричного вінця, прикрашеного наліпною гофрованою стрічкою (кольор. вклейка, іл. 1, 9). Було виявлено дві ручки з ріжком, що також належали келихам (рис. 64, 4, 5).

Дрібні посудинки для пиття: склянки, стопки. Виявлено фрагменти двох подібних стопок з ребристим орнаментом, що різняться за кольором. Одна з них безколірна (рис. 63, 10; 66, 11), інша – зелена (рис. 63, 1; 66, 9). До колекції належать ще два ребристі, доволі товсті масивні денця: зелене (рис. 63, 6; 66, 16) та безколірне з суцільним слідом від понтії ($d=36\text{ мм}$ $d_{\text{понтії}}=16\text{ мм}$); та два таких же масивних конусовидних зі скла зеленого кольору: (рис. 63, 2 та 66, 7; 63, 5; 66, 10).

НУМІЗМАТИЧНА КОЛЕКЦІЯ

У 1698–1718 рр. Петром I була проведена грошова реформа, внаслідок якої Росія отримала зручні у користуванні гроші у вигляді золотих, срібних і мідних монет. Найпоширенішими були мідні монети дрібного номіналу.

Представлена колекція налічує 46 екземплярів і складається з мідних монет – найдрібніших номіналів Російської імперії та Речі Посполитої (боратінка, полушка, деньга, копійка, дві копійки) (рис. 87; кольор. вклейка, іл. 4). Всі монети характерні для грошового обігу України XVIII ст. Найдавніші монети колекції – боратінки Яна Казимира (1648–1668 рр.) 60-х рр. XVII ст. В історіографії неодноразово підкреслювалася роль західноєвропейських монет XVII ст. у грошовому обігу України XVII – початку XVIII ст. Цікавим є те, що на початку XVIII ст. більшість дрібних мідних та білонних солідів були непридатні для обігу через значну зношеність [Козубовський, 1993, с. 120]. Також слід звернути увагу на дві монети номіналу «копійка» 1711 та 1712 рр. З усієї колекції лише на цих монетах зазначення дати виконано не арабськими цифрами, а літерами слов'янського алфавіту. Для культурних шарів Києва монети Петра I є доволі рідкісним явищем.

Дві монети – полушки Анни Іоаннівни (1730–1740 рр.), були перекарбовані. У XVIII ст. перекарбовувалися російські монети майже всіх номіналів. Мідні монети 20-х рр. XVIII ст. піддавалися, т. зв., цілеспрямованому перекарбуванню, коли старі монети, що вилучалися з обігу, перероблялися на нові [Узденников, 1985, с. 465].

Найпізніші монети – найдрібніші номінали Єлизавети Петрівни (1741–1761 рр.). На відміну від інших, монети вартістю «деньга» та «полушка» не вилучалися з обігу протягом довгого часу. Карбовані у 30–40-х рр. XVIII ст., вони трапляються у скарбах разом з мідними грошима Єлизавети Петрівни та Катерини II (1762–1796 рр.). Цікаво, що у багатьох царських і сенатських указах, для цих монет робиться виняток: «... быть и в народе ходитъ по прежнему, ибо Монетная Канцелярія представляетъ, что от оныхъ опасности и вреда быть не можетъ» (Сенатський указ від 22.12.1754 р.), «и далее такъ ходитъ, какъ онъ и доннынъ ходили без перепечатки» (указ Петра III від 17.01.1762 р.). [Узденников, 1985, с. 464]. Походження всіх монет з одного стратиграфічного горизонту та відсутність монет Катерини II, що масово карбувалися з 60-х рр. XVIII ст., дає підставу говорити, що культурний шар може датуватися першою половиною – початком другої половини XVIII ст. В основному монети з представленої колекції є типовими для культурних шарів Києва. Оскільки монети дрібного номіналу перебували в дуже активному обігу, вони зтиралися і втрачали частину ваги. Деякі монети з колекції були перекарбовані, інші пошкоджені. Зважування не проводилося*.

Табл. 2. Перелік монетних знахідок з Гостиного двору

5 Російська імперія Петро I,

№	Країна	Правитель	Номінал, рік карбування	Примітки	Література
1	Річ Посполита	Август III, 1733–1763 рр.	Солід		Козубовський, 1993, с. 123
2	Річ Посполита	Ян Казимир, 1648–1668 рр.	Солід коронний (боратінка) 60- ті? рр., XVII ст.	Подвійний штемпель	Козубовський, 1993, с. 123
3	Річ Посполита	Ян Казимир, 1648–1668 рр.	Солід коронний (боратінка)	Наслідування (?)	Козубовський, 1993, с. 123
4	Російська імперія	Петро I, 1682–1725 рр.	Копійка, 1711 р.	Літери «БК» («Большая казна», до якої належали московські «Красний» та «Набережный» монетні двори)	Узденников, 1985, с. 185

* Автор висловлює щирю вдячність Г. Козубовському за допомогу при обробці нумізматичного матеріалу.

5	Російська імперія	Петро I, 1682–1725 рр.	Копійка, 1712 р. літери «Н Д(?)» («Набережний	[монетний] двір» у Москві, на території Кремля)	Узденников, 1985, с. 185
6	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 1731 р.	перекарбована з монети 1720(?) р.	Узденников, 1985, с. 243
7	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 17(3)1 р.	перекарбування	Узденников, 1985, с. 192-194
8	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 1730 р.		Узденников, 1985, с. 192
9	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 1731 р.		Узденников, 1985, с. 192
10	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 1734 р.		Узденников, 1985, с. 192
11	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 1736 р.		Узденников, 1985, с. 193
12	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 1736 р.		Узденников, 1985, с. 193
13	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Полушка, 1736 р.		Узденников, 1985, с. 193
14	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 17(3)0 р.		Узденников, 1985, с. 192
15	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1730 р.		Узденников, 1985, с. 192
16	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1731 р.		Узденников, 1985, с. 192
17	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1731 р.		Узденников, 1985, с. 192
18	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1731 р.		Узденников, 1985, с. 192
19	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1731 р.		Узденников, 1985, с. 192
20	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1735 р.		Узденников, 1985, с. 192
21	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1735 р.		Узденников, 1985, с. 192
22	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1735 р.		Узденников, 1985, с. 192
23	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1736 р.		Узденников, 1985, с. 192
24	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1737 р.		Узденников, 1985, с. 192
25	Російська імперія	Анна Іоанівна, 1730–1740 рр.	Деньга, 1740 р.		Узденников, 1985, с. 194
26	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Деньга, 17(??) р.		Узденников, 1985, с. 194-198
27	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Деньга, 1748 р.		Узденников, 1985, с. 194
28	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Деньга, 1749 р.		Узденников, 1985, с. 194
29	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Деньга, 1749 р.		Узденников, 1985, с. 194

30	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Деньга, 175(?) р.		Узденников, 1985, с. 194-198
31	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Деньга, 1753 р.		Узденников, 1985, с. 194
32	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Деньга, 1753 р.		Узденников, 1985, с. 194
33	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Копійка, 17(?) р.		Узденников, 1985, с. 197
34	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Копійка, 17(?) р.		Узденников, 1985, с. 194-198
35	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Копійка, 17(?) р.		Узденников, 1985, с. 194-198
36	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Копійка, 1760 р.		Узденников, 1985, с. 197
37	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Копійка, 1760 р.		Узденников, 1985, с. 197
38	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Копійка, 1761 р.		Узденников, 1985, с. 194-198
39	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Дві копійки, 17(61) р.	Номінал зазначено над гербом м. Москви, напис по гурту	Узденников, 1985, с. 197, № 25
40	Російська імперія	Єлизавета Петрівна, 1741–1762 рр.	Дві копійки, 17(61) р.		Узденников, 1985, с. 198
41	Монетоподібний кружок (можливо Російська імперія, по розміру полушки Петра I)				
42	Монетоподібний кружок (можливо Російська імперія, по розміру деньгі)				
43	Монетоподібний кружок (можливо Російська імперія, по розміру деньгі)				
44	Монетоподібний кружок (можливо Російська імперія, по розміру деньгі)				
45	Монетоподібний кружок (можливо Російська імперія, по розміру деньгі)				
46	Монетоподібний кружок (можливо Російська імперія, по розміру деньгі)				

Д. Ступак
н.с. відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ

АНАЛІЗ ВИРОБІВ З КРЕМЕНЮ

Під час археологічних досліджень київського Гостиного двору у 2013 р., у споруді, яка датується XVIII ст. були виявлені чотири кремені для оснащення вогнепальної зброї (рис. 88). Усі виготовлені з сировини характерного фіолетового кольору, типової для крем'яних покладів біля м. Зарайська (Підмосков'я). Заготовкою для цих виробів слугували відщепи. На трьох з них збереглась площадка сколювання та відбивний горбок. Судячи з морфології виробів, а також по «вічку» від удару, що зберігся на площадці найбільшого з них, відщепові заготовки для їх виготовлення були отримані жорстким відбійником. Варто відзначити, що для виготовлення цієї, масової у той час, категорії виробів типовим було застосування металевих молотків. Усі кремені не мають слідів використання. Отже найбільш вірогідно, що кремені для оснащення вогнепальної зброї у той час були однією з категорій товару, який продавався у торгових рядах.

Кремені для оснащення вогнепальної зброї, виготовлені із зарайського кременю, у XVIII ст. є типовим виробом на українських землях. Вірогідно, особливо широке розповсюдження цих виробів в Україні та безпосередньо у Києві слід пов'язати з російсько-турецькою війною 1735–1739 рр., коли на українських землях була розквартирована значна кількість російських військ, а основна база постачання російської армії базувалась у Києві²

* Автор висловлює подяку С. Разумову за допомогу під час роботи з цим матеріалом.

А. Чекановський
м.н.с. Відділу археології Києва ІА НАНУ

КЕРАМІЧНА ЛЮЛЬКА

Під час досліджень на території Гостиного двору на Подолі в Києві було знайдено фрагментований екземпляр глиняної люльки для куріння тютюну (рис. 67-68). Ця знахідка варта уваги, бо це перша зафіксована археологічно знахідка імпортного за походженням подібного виробу на території Києва.

У люльки відбито половину чашечки. Глиняна маса на зламі темно-сірого кольору, добре відмучена, фаянсової якості. Поверхня вкрита брунатно-червоним ангобом, залощена. Розмір люльки 6,0×4,0 см. Вона, була довго у користуванні, закопчена, ангоб на великій площі стерся, поверхня виглядає відполірованою. Нижня частина чашечки прикрашена пелюсткоподібним орнаментом, на пелюстках ритуння у вигляді подвійного хреста. Верхня частина люльки відокремлена від нижньої тонким пояском з поперечними рисочками. Верхня частина неорнаментована. Подібне декорування, але з не оздобленими пелюстками знаходиться на краю тулійки (відростка). Форма чашечки – циліндрична із заокругленою нижньою частиною. Вона оздоблена як бутоноподібні люльки (композиційне виділення нижньої частини, пелюсткоподібний орнамент), але не має потовщеної нижньої частини чашечки, більшої діаметром за верхню, циліндричну частину. Верхня частина в той же час – просто циліндрична, а не горщикоподібна (із завуженням і вінцем, тип III варіант 1 за класифікацією О. Коваленко). Такий проміжний тип оздоблення і форми чашечки зустрічається набагато рідше за інші форми люльок (бутоноподібні, лілеєподібні, горщикоподібні) [Археологія доби українського козацтва..., 1997, с. 77-81, 104-105; Коваленко, 2008, с. 43, 50]. Знизу на тулійці розміщено клеймо у вигляді напису арабськими буквами у круглому картуші. Клеймо може бути сполученням букв «ба», «лям», «та», «алиф», з можливим читанням «більта». Варто зазначити, що букви на клеймах сильно стилізувалися, а у випадку виготовлення люльки в немусульманському середовищі напис міг імітувати букви. Схожі клейма є на люльках з Москви (рис. 68, 3-4). Автори вважають, що це копії поширеної турецької марки клейма зі словом «ікта» [Волков, Новицкая, 1996, с. 134-145]. Воно широко використовувалося у Болгарії на люльках великих тюльпаноподібних і типу «тахта-чубук». Болгарські дослідники подають інші читання клейма – «абнна», «хаин» [Илчева, 1975, с. 188, табл. V18, VI22, VII18, 22]. Ду же схоже на клеймо київської люльки клеймо з Силістрі (рис. 68, 2). Автор подає читання клейма як «йекта», вважаючи, що це – переклад з перської «єдиний, неповторний, незрівняний» [Тодоров, 2010, с. 821].

Якість виготовлення і стиль оздоблення люльки (тісто, колір, ангоб, лощіння) свідчать, що це імпорт, вірогідно з турецьких володінь, можливо з Болгарії. Вона належить до особливого типу з чашечкою циліндричної форми і заокругленою нижньою частиною. На території Києва – це перша подібна знахідка. Значно поширенішими є стилізації «турецьких» люльок XVIII ст. Якість виготовлення останніх набагато гірша. За розмірами і формою люльку можна датувати кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Люльки з Туреччини і Болгарії зі схожими клеймами датуються кінцем XVIII – початком XIX ст.

**РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ
З РОЗКОПОК У ГОСТИНОМУ ДВОРІ В 2013 р.**

Становлення палеоетноботаніки припадає на 50–70 рр. XX ст. На території України систематичні дослідження почали провадитись З. Янушевич спочатку на землях, прилеглих до кордону з Молдовою наприкінці 60-х, а у 70-х рр. XX ст. вивчення матеріалів з усієї України розпочала Г. Пашкевич.

Якщо в перші роки розвитку науки увага вчених головним чином зосереджувалась на вивченні процесу доместикації культурних рослин, часу та місця їх походження, то в подальшому на перший план виходять економічні та екологічні проблеми [Пашкевич, 2012].

На разі одними з основних напрямків досліджень у світі є взаємовплив населення і рослинності та їх зміни у часі, використання рослин, зокрема, у їжу, способи їхньої обробки, вироби з них (тканини, побутові речі тощо), використання рослин як палива. Також за допомогою палеоетноботанічних даних досліджуються умови навколишнього середовища, вплив доступності рослинних ресурсів на людські поселення [Magid, 2004].

Об'єктами дослідження є найчастіше обвуглені зернівки чи насіння, рідше – колоски або їхні частини, горіхи, плоди; також вивчаються відбитки зернівок та насіння на кераміці. Д. Третьяков у якості об'єкта виділяє окремо також давні відклади – сам культурний шар, що зазнає промивки [Третьяков, 2009, с. 140-161].

Для аналізу та співставлення даних застосовується поняття палеоетноботанічного спектру (ПБС), що характеризує видовий склад культурних рослин на основі археоботанічних даних для конкретного поселення. Для археологічної культури використовується поняття палеоетноботанічного комплексу (ПБК), що складається з суми ПБС для різних пам'яток однієї культури.

Основними методами дослідження є просіювання та промивка зразків ґрунту.

У першому випадку часто використовують методику А. Кир'янова, що включає в себе просіювання через сита з вічками різного діаметру, від більшого (7 мм) до меншого (0,25 мм), видалення сторонніх домішок, визначення та підрахунок насіння культурних та бур'янових рослин, визначення рівня засміченості зерна.

Досить часто трапляються відбитки насіння та зернівок або колосків на кераміці та обмазці жител. Для їх дослідження застосовується наступний алгоритм: візуальний огляд усіх фрагментів кераміки, фіксація їх кількості; ідентифікація виявлених відбитків; виготовлення пластилінових чи інших моделей для порівняння; замальовка контурів відбитку зерна під бінокулярною лупою; співставлення відбитків з сучасними еталонами зерна; морфологічний опис відбитків та заміри і фотографування; складання картотеки за видами рослин з вказаними віком та місцем знахідки; підготовка картографічного матеріалу, для чого позначаються місцезнаходження окремих видів рослин, з врахуванням віку археологічної пам'ятки.

Але найбільш перспективним методом на даний час вважається флотація (промивка) [Пашкевич, 2005, с. 3-8]. Вона базується на різниці питомої ваги води і занурених в неї органічних та неорганічних матеріалів. Легші – обвуглене насіння, вугілля та ін. спливають на поверхню, а важкі, переважно неорганічні, – осідають. Щодо розміру проб, то на даний момент не вироблено єдиного стандарту, він може коливатися, хоча, як зазначає Е. Лебедева, використання однакових вибірок дає можливість отримати кількісну інформацію, що полегшує застосування статистичного аналізу [Лебедева, 2007, с. 289-296].

Перевага використання флотації полягає в тому, що вона надає можливість провести цілеспрямований пошук матеріалу, на відміну від випадкових знахідок зерна. Відбір зразків бажано проводити у процесі розкопок, з врахуванням особливостей культурного шару, його хронології, стратиграфії та планіграфії. Для більшої репрезентативності даних дуже важливо чітко фіксувати місця відбору, при можливості охоплювати усі археологічні об'єкти на досліджуваній ділянці. Можливий також варіант взяття проб і під час археологічних розвідок, хоча при цьому результати будуть скоріше тестовими, що показують наявність або відсутність залишків культурних рослин. Ці результати, проте, можна використовувати для загальної палеоекономічної характеристики археологічної культури.

Під час палеоботанічного дослідження матеріалів з Гостиного двору у 2013 р. було досліджено чотири зразки ґрунту, які було промито через сито з отворами 0,5 мм. Після промивки матеріал, що лишився на ситі, було проаналізовано під мікроскопом. Результати представлено у таблиці

Загальний склад досліджених зразків включає:

Культурні рослини:

- Просо звичайне (*Panicum miliaceum* L.) – 14 плівок у зразку 1 і близько 1000 плівок у зразку 4 (визначити точну кількість неможливо через погану збереженість)

- Огірок посівний (*Cucumis sativus* L.) – 16 цілих насінин і 3 уламки

- Вишня (*Prunus cerasus* L.) – 1 кісточка

Дикорослі рослини, які могли вживатись у їжу:

- Ліщина (*Corylus avellana* L.) – 17 уламків горішків

Бур'яни та інші трав'янисті рослини:

Лобода біла (*Chenopodium album* L.) – 24 насінини

Мишій сизий *Setaria glauca*-1 зернівка *Carex* sp. – 1 насінина

Ситняг яйцевидний *Eleocharis ovata* (Roth) Roem. et Schult – 1 насінина

Гірчак волотистий (*Polygonum lapathifolium* L. p.p.) – 1 насінина

Осока *Carex* sp. – 2 насінини

Жабрій ладанний *Galeopsis ladanum* L – 1 насінина

У матеріалах переважають сильно пошкоджені плівки проса *Panicum miliaceum* (самі зернівки не збереглися), насіння огірка *Cucumis sativus* та залишки горішків ліщини *Corylus avellana*. З бур'янів найбільше насіння лободи білої *Chenopodium album*.

Мишій сизий *Setaria glauca* є яровим однорічником, трапляється в посівах: зокрема проса, як і лобода біла, росте також біля жител, вздовж доріг, на смітниках. Жабрій ладанний *Galeopsis ladanum* – яровий однорічник, післяжнивний бур'ян, його насіння може викликати параліч худоби. Ситняг яйцевидний *Eleocharis ovata*, осока *Carex* та гірчак волотистий *Polygonum lapathifolium* характерні для вологих місцевостей. Зрідка трапляється на берегах річок і мишій сизий.

Ліщина є характерним видом для підліску світлих мішаних та широколистяних лісів.

Таким чином, усі визначені види є звичайними для Київської області.

ФОТОІЛЮСТРАЦІЇ ДО АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сектор А розкоп 3

Сектор А розкоп 3 шурф 1

Сектор А розкоп 4 Споруда 7

Сектор А розкоп 4
Споруда 7-а

Сектор а розкоп 4
Споруди 7 та 7-а

Сектор Б

Робочі моменти

Сектор Б
Споруда 1

Сектор Б
Споруда 5 б

Сектор Б
Споруда 5, 5а, 5 б

Траншея № 1

Траншея № 2

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

1. Науковий архів ІА НАНУ, 1977/9«б». Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю., Сагайдак М. А. Архитектурно-археологические исследования церкви Успения Богородицы Пирогощи 1976–1977 года.
2. Там само, 1996/1. Івакін Г. Ю., Козубовський Г. А., Козюба В. К., Чміль Л. В. Звіт про археологічні дослідження церкви Успіння Богородиці Пирогощі в 1996 р.
3. Там само, 1997/125. Сагайдак М. А., Занкин А. Б., Сергеева М. С. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции МП «ВИЧЕ» у Контрактового Дома (Контрактовая площадь 1997) // Отчет Подольской постояннодействующей экспедиции института археологи НАН Украины об исследованиях на Подоле в 1997 г.
4. Там само, 1987/26. Сагайдак М. А., Занкин А. Б., Тимошук В. Н. Отчёт постоянно действующей экспедиции за 1987 год.
5. Там само, 2001/204. Сагайдак М. А., Зоценко В. Н., Башкатов Ю. Ю., Тимошук В. Н. Отчет Подольской экспедиции ИА НАН Украины об исследованиях по ул. Андреевский спуск, 1 в г. Киеве в 2001 году.
6. Там само, 1998/130. Сагайдак М. А., Зоценко В. Н., Михайлов П. С., Башкатов Ю. Ю. Отчет отряда подольской постояннодействующей экспедиции в 1998 г.
7. Там само, 2011. Сагайдак М. А., Івакін В. Г., Пефтіць Д. М., Тараненко С. П. Звіт про рятівні археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Братська, 17-19 у Подільському районі м. Києва у 2011 р.
8. Там само, 1997/125. Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Отчет Подольской экспедиции Института археологии НАН Украины об охранных исследованиях на территории бывшего греческого монастыря (Контрактовая площадь, 2) в 1996 году.
9. ІР НБУВ, ф. 28.
10. РГИА, ф. 1287, оп. 5, д. 131.
11. Там же, ф. 1488, оп. 2, д. 161.

Література

12. Антонова И. А., Даниленко В. Н., Ивашута Л. П., Кадеев В. И., Романчук А. И. Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ. – Вып. 7. – Свердловск, 1971. – С. 81-101.
13. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – 336 с.
14. Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – 160 с.
15. Баранов И. А., Майко В. В. Комплекс амфор XIII–XIV вв. из Сугдеи // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. – К., 2001. – С. 198-201.
16. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – 360 с.
17. Біляшевський М. Старе українське скло // Сяйво. – К., 1913. – № 5-6. – С. 137-142.
18. Булгаков В. Сероглиняные амфоры XI–XII вв. // ВЕАЖ. – № 2 (9). – К., 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archaeology.kiev.ua/journal/020301/bulgakov.htm>
19. Валиулина С. И. Стекло Волжской Булгарии // По материалам Билярского городища / Казанский государственный университет. – Казань, 2005. – 279 с.
20. Виноградська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – К., 1997. – № 2. – С. 129-140.
21. Волков И. В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 85-100.

22. Волков И. В. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином // Новгород и Новгородская земля. История и археология (Материалы научной конференции. Новгород, 23–25 января 1996 г.). – Новгород, 1996. – Вып. 10. – С. 95-97.
23. Волков И. В., Новицкая Г. Л. Красноглиняные «турецкие» курительные трубки в собрании Музея города Москвы // Труды Музея города Москвы. – М., 1996. – Вып. 9. – С. 134-145.
24. Волков И. В. Трапезундские керамические клейма из Азова // Морська торгівля в північному Причорномор'ї. – К., 2001. – С. 202-215.
25. Волков И. В. Амфоры Новгорода: хронология и распределение в слое // Новгород и Новгородская земля. История и археология (Материалы научной конференции: Великий Новгород, 18–20 января 2005 г.). – Великий Новгород, 2005. – Вып. 19. – С. 145-163.
26. Герцен А. Г., Землякова А. Ю., Науменко В. Е., Смокотина А. В. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-Бурун (Мангуп) // МАИЭТ. – Симферополь, 2006. – Вып. XII. – С. 371-494.
27. Гупало В. Д. Средневековая керамика Запада Украины (конец VIII–XV вв.) : автореф. дисс. на соиск. научн. степ. канд. ист. наук. – М., 1993. – 20 с.
28. Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 5-27.
29. Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло в Древней Руси. – Л., 1968. – 48 с.
30. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. IV: Западноевропейские источники. – М., 2010. – 512 с.
31. Ернст Ф. Контракты та Контрактовий будинок у Києві. 1798–1923: к культурно-історичний етюд // Пам'ять століть. – 2005. – № 3/4. – С. 138-139.
32. Загребельний О., Балакін С. Гутне скло Києво-Печерської лаври // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 187-191.
33. Занкин А. Б. Коллекция графити на амфорной таре из раскопок в г. Керчи // Морська торгівля в північному Причорномор'ї. – К., 2001. – С. 46-51.
34. Захаров С. Д., Кузина И. Н. Изделия из стекла и каменные бусы / Археология севернорусской деревни X–XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере: в 3-х т. – М., 2007–2008. – Т. 2: Материальная культура и хронология. – 2008. – С. 142-215.
35. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. видання: У 28 т. Київ. – Кн. 1, ч. 1. – К., 1999. – 608с.
36. Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок XI–XIII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К., 1993. – С. 43-103.
37. Зоценко В. М. Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу) // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. – К., 2001. – С. 165-197.
38. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – 272 с.
39. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років // Лаврський альманах. – К., 2008. – Вип. 21, спецвипуск 8. Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження. – С. 9-23.
40. Івакін Г. Ю., Балакін С. А., Відейко М. М., Козубовський Г. А., Оногда О. В., Чекановський А. А., Чміль Л. В. Археологічні дослідження 2006 р. території дівочого Вознесенського монастиря в Києві // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – К. ; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 178-180.
41. Илчева В. Глинени лули от Велико Търново // Годишник на музеите от Северна България. – Варна, 1975. – Кн. 1. – С. 179-199.
42. Ипатьевская летопись. – М., 2001. – 648 с.

43. Каспшак А., Скоропадова Г. Європейське скло XVI – початку XIX ст. зі збірки Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАНУ у Львові. – Warszawa, 2008. – 264 с.
44. Каталог документів з історії Києва (XV–XIX вв.). – К., 1982. – 201 с.
45. Коваленко О. Глиняні люльки століть (за матеріалами Полтавщини. – Опішне, 2008. – 144 с.
46. Коваль В. Ю. Амфори византийского круга в Средневековой Руси // Русь в XIII в. Древности темного времени. – М., 2003. – С. 165-197.
47. Коваль В. Ю. Керамика Востока на Руси IX–XVII века. – М., 2010. – 269 с.
48. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Харитонов О. В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицьком фортеці. – Дніпропетровськ, 2013. – 176 с.
49. Козубовський Г. Монетні знахідки в урочищі Гончарі та кожум'яки в Києві. // Археологічні дослідження пам'яток Українського козацтва. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 120-124.
50. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре. – К., 1986. – 125 с.
51. Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. – М., 1989. – 680 с.
52. Кучера М. П. Керамика // Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3. – С. 446-455.
53. Лебедева Е. Ю. Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2007. – Вип. 7. – С. 289-296.
54. Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. – М., 2013. – 384 с.
55. Мыц В. Л. Средневековое укрепление Исар-Кая // СА. – 1987. – № 2. – С. 228-245.
56. Мыц В. Л. Укрепления Таврики X–XV вв. – К., 1991. – 164 с.
57. Омельченко Ю. А., Тесленко І. Б., Чміль Л. В. Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (Методичні рекомендації). – К., 1994. – 50 с.
58. Оногда О. В. Керамічні комплекси XIV–XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. – К., 2008. – Вип. 21. – С. 24-31.
59. Паршина Е. А. Торжище в Партенитах // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 64-100.
60. Пашкевич Г. О. Палеоботанічні дослідження в Україні // Наукові записки НаУКМА (біологія та екологія). – К., 2005. – Т. 43. – С. 3-8.
61. Пашкевич Г. О. Хліб давньої України. – К., 2012. – 160 с.
62. Пашковський О., Сиволап М. Пізньосередньовічне скло поселення Леськи-Мис: спроба систематизації // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 95-103.
63. Перевозчиков В. И. Спасательные археологические работы на территории Азовского музея в 1995–1996 гг. // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1995–1997 гг. – Азов, 1998. – Вип. 15. – С. 142-151.
64. Петрашенко В. А. Керамика IX–XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С. 7-20.
65. Петрякова Ф. С. Українське гутне скло. – К., 1975. – 160 с.
66. Полубояринова М. Д. Стекланные изделия Болгарского городища // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. – М., 1988. – С. 157-180.
67. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX століття. – К., 2003. – 304 с.
68. Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло. – К., 1959. – 152 с.
69. Романчук А. И., Сазанов А. В., Седикова Л. В. Амфору из комплексов Византийского Херсона. – Екатеринбург, 1995. – 173 с.
70. Рудаков В. Е. Материалы XII–XIII вв. из раскопок посада Баклинского городища (раскопки 1973 г.) // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вип. 12. – С. 20-29.

71. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К., 1991. – 168 с.
72. Сагайдак М. А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва / М. А. Сагайдак // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 6. – Археологічні студії. – С. 6-18.
73. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным пам'ятникам. – СПб., 1895. – Т. II. – 970 с.
74. Таллис Д. Л. Позднесредневековая керамика Тепе-Кермена // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М., 1971. – С. 250-262.
75. Тараненко С. П. Давньоруські дороги та вулиці з розкопок Подолу Києва // Болховітіновський щорічник 2009. – К., 2010. – С. 260-268.
76. Тараненко С. П. Поодинокі поховання на садибах Подолу Києва XVII–XIX ст. // *Funeralia Lednickie. – Poznan*, 2012. – *Spotkanie* 14. – S. 179-188.
77. Тараненко С. П. Виробничі комплекси X–XIII ст. в планувальній структурі Подолу Києва // Сіверщина в історії України. – К. ; Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 57-63.
78. Тараненко С. П. Масова забудова давньоруського Подолу Києва: планувальна структура: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут археології НАН України. – К., 2014. – 315 арк.
79. Тимошук В. М. Деякі питання типології київської кухонної кераміки X–XIII ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. – К., 2001. – № 2. – С. 67-71.
80. Тодоров В. Характеристика на колекцията керамични лули от Силистра. // *Studia archaeologica Universitatis Serdicensis. – Sofia*, 2010. – *Suplement* V. – С. 813-826.
81. Толочко Л. Історія Контрактового ярмарку і Контрактового будинку в м. Києві на Подолі // Київська старовина. – К., 2002. – № 1. – С. 134-147.
82. Толочко Л. І. Історія спорудження та відновлення Гостиного двору в Києві на Подолі. – К., 2010. – 40 с.
83. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва – К., 1970. – 219 с.
84. Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – 220 с.
85. Толочко П. П. Киев и Киев ская земля в эпо ху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – 224 с.
86. Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 284-301.
87. Толочко П. П. Древний Киев. – К., 1982. – 327 с.
88. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києвоподолу X–XIII ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 19-46.
89. Третьяков Д. И. Основные направления изучения археоботанических коллекций с памятников археологи // Ботаника. – Мн., 2009. – Вып. XXXVII. – С. 140-161.
90. Уздеников В. В. Монеты России 1700–1917. – М., 1986. – 504 с.
91. УРЕС. – К., 1987. – Т. 2. – 736 с.
92. Хамайко Н. В., Чміль Л. В. Підвальний комплекс другої половини XVIII – початку XIX ст. на Київському Подолі // Могилянські читання 2009. – К., 2010. – С. 294-301.
93. Ханко О. В. Гутне скло XVII–XVIII століть з Полтави // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – № 2. – С. 125-127.
94. Харитонов О. Гутне скло середини XVII – початку XVIII ст. з території Батурина // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернівці, 2008. – С. 229-230.
95. Шевцов В. В. Историческая метрология России. – Томск, 2007. – 280 с.
96. Шелковников Б. А. Художественное стекло. – Л., 1962. – 156 с.
97. Шовкопляс А. М. Некоторые гутные стеклянные изделия из Киева // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – С. 81-85.

981. Щапова Ю. Л. Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. – М., 1989. – 112 с.
991. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. – М., 1972. – 217 с.
100. Щапова Ю. Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА. – 1956. – Т. 1. – № 55. – С. 164-179.
101. Щапова Ю. Л. Стекланные изделия древнего Новгорода // МИА. – 1963. – № 117. – С. 104-163.
102. Щапова Ю. Л. Византийское стекло. Очерки истории. – М., 2010. – 288 с.
103. Якобсон А. Л. Средневековый Херсон (XII–XIV вв.) / МИА. – 1950. – № 17. – 338 с.
104. Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. – Л., 1979. – 164 с.
105. Янин В. Л. Средневековый Новгород: Очерки археологии и истории. – М., 2004. – 416 с.
106. Bakirtzis Ch. Byzantine Amphorae // BCH. – 1989. – Supl. 18. – P. 73-77.
107. Bjelajac L. Byzantines amphorae in the Serbian Danubian area in 1st–12th centuries // BCH. – 1989. – Supl. 18. – P. 110-118.
108. Günsenin N. Recherchés sur la ceramique Byzantine // BCH. – 1989. – Supl. 18. – P. 267-276.
109. Günsenin N. Les amphores Byzantines (Xe–XIIIe siecles). Typologie, production, circulation d’apres les collections turques. – Paris, 1990. – 304 p.
110. Günsenin N. Ganos, centre de production d’amphores a l’epoque Byzantine // Anatolia antiqua. Eski Anadolu. – Paris, 1993. – Vol. II. – P. 193-201.
111. Hayes J. The Pottery / Excavations at Saraçhane in Istanbul. – Princeton, 1992. – Vol. 2. – 455 p.
112. Kronika Thietmara tłumaczenie (z tekstub lacinskiego). – Krakow, 2005. – 440 s.
113. Magid A. The study of archaeobotanical remains: Vitalising a debate on changing conceptions and possibilities // ArqueoWeb – May, 2004. – 6 (1). – P. 1-17.
1140. Megaw A. H. S. Supplementary excavations on a Castle site at Paphos Cyprus // DOP – New-York, 1972. – Vol. 26. – P. 322-343.
115. Słownik języka polskiego [Электроний ресурс]. – Режим доступу: <http://sjp.pwn.pl/>).
116. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon – notae Germano sermone scripta Latino [Электроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/text.html>)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДСВ	– Античная древность и средние века. Свердловск (Екатеринбург)
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні
ВЕАЖ	– Восточноевропейский археологический журнал
ІР НБУВ	– Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
МАИЭТ	– Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР
Науковий архів ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології НАН України
НаУКМА	– Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НБУВ	– Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
РГИА	– Российский государственный исторический архив
СА	– Советская археология
УРЕС	– Український радянський енциклопедичний словник
BSH	– Bulletin de correspondance hellénique
DOP	– Dumbarton Oaks Papers

Podil standing expedition conducted the rescue excavations at Kontraktova square, Kyiv Podil in 2013. The inner part of Hostynnyi Dvir was excavated. Numerous materials are included to databases that are focused on functions of the Market square in Kyiv Rus time. This book is dedicated to the 30-years anniversary of the Podil standing archaeological expedition that was founded on 24.07.1984.

The excavated part of the Market square was located within the inner space of the construction. Differences in elevations are ranged between 103.25 and 103.65 (Baltic scale). The area of 506 square meters was investigated. Archaeological work reached a depth of 3.60 meters from the recent surface.

Excavations in 2013 led to identification of the city life from Kyiv Rus time to 19th century. The remains of market rows of the 18–19th century and two layers of the 12–13th century were excavated. The obtained materials allow the reconstruction of life in Podil in different time.

Most of researchers of Kyiv locate the main market and public center of Kyiv Torgovishche and city «viche» place near Hostynnyi Dvir. However, the Podil market square, which is mentioned in written sources, was not localized archaeologically. Most probably, the Uspinnia Presviatoi Bohorodytsi Pyrohoshchi church was its center (1132–1136). Therefore, excavations of the Kyiv Rus cultural layers were extremely important in terms of localization of the Torhovishche.

Elements of Kyiv Rus constructions are fragmentary in the result of the relatively small size of the excavation site. Ditches – remains of the fences and post-holes were identified. Ceramics is dated by 1–13th century. Also, two households of the 12th century, bordered by the fences, were found. The place between these fences, 2.40 meters wide, is interpreted as the remains of an alley.

Identification of the fences could mark the household type of the constructions here. They could mark the eastern border of Torhovishche. Maybe, the mentioned alley was connected to the Market square. Remains of the metallurgical production confirm the existence of the production center in the household dated by 12–13 century. If Pyrohoshcha is taken for the center, reconstruction of the Market square is possible. However, the additional excavations are still required.

Cultural layers of the 14–17th century at this territory were not identified, but ceramics of this time was found. Probably, dwellings were not constructed here after the Mongols invasion. It is not excluded that Market square was traditionally located at the same place in post-Mongol and Late Medieval time. In 15th century Kyiv obtained the “Magdeburger Recht”, and Torhovishche was re-named to Market Square. The wooden city hall was constructed here. In 18th century market rows were located at this place. They were replaced by the stone Hostynnyi Dvir in 19th century.

Layers of the 18th century contained numerous data. Remains of the wooden constructions (market rows) of the second half of the 18th century were identified across the area of the excavation site. Typical features of the construction of dwellings that were related to Hostynnyi Dvir correspond to the drawings of A. Melensky. Ceramics of the 17–18th century, Russian (43) and Polish (3) coins dated by 1638–1760s were found. Late Medieval objects represent a single complex that allows the reconstruction of the wooden market rows.

It should be noted that this book is the first monograph in archaeology of Kyiv that deals with the rescue excavations. Besides archaeological data, it includes the results of special analyses of the medieval ceramics and glass, amphorae, paleobotanic remains, numismatic collection that represent the city life in Kyiv in different time periods.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE NA KIJOWSKIM DWORZE GO GOSCIENNYM

W roku 2013 Podolska czynna stale ekspedycja archeologiczna Instytutu Archeologii NAN Ukrainy prowadziła badania ratownicze na Podole Kijowskim pod adresem Plac Kontraktowy 4, na dziedzińcu Dworu Gościnnego. Wyniki badań spowodowały dalsze uzupełnienie informacji archeologicznej, dotyczącej funkcjonowania kijowskiego Placu Rynkowego w okresie średniowiecza. Zebrano liczne i różnorodne materiały archeologiczne. Dane wydanie jest poświęcone 30-tej rocznicy Podolskiej czynnej stale ekspedycji archeologicznej (założona w dniu 24 lipca 1984 roku).

Działkę, którą zbadano, znajdowała się w przestrzeni wewnętrznej gmachu. Spad wysokości w jej granicach wynosił 103,25–102,65 m nad poziomem morza. Ogólnie powierzchnia zbadanego terenu wynosiła 506 m. kw. Prace archeologiczne, jak zwykle, były prowadzone do głębokości 3,60 m. od współczesnej powierzchni ziemi (projektowy znak kontrolny wykopu budowlanego).

Badania archeologiczne Dworu Gościnnego w roku 2013 pozwoliły utrwalić ślady działalności ludzkiej na wykopie od czasów Rusi Kijowskiej do pocz. XIX w. W wyniku wykopalisk archeologicznych na terenie Dworu Gościnnego było zbadano pozostałości drewnianych hali targowych XVIII – początku XIX w. oraz dwie warstwy kulturowe XII–XIII w. Te znaleziska mają ważne znaczenie dla rekonstrukcji różnorodnych aspektów życia Podolu Kijowskiego w różnych okresach jego istnienia.

Większość badaczy Kijowa twierdzą iż w okolicach Dworu Gościnnego był ulokowany główny handlowy i społeczny centrum Kijowa XI–XIII w. – Targowisko oraz miejski plac wiecowy. Jednak nie jeden raz wspomniany w letopisach podolski plac rynkowy dotychczas nie ulokowany archeologicznie. Najbardziej przypuszczalnie jego centrum była Cerkiew Najświętszej Bogurodzicy Pyrogoszczy (1132–1136 r.r.). Dlatego badanie warstw kulturowych Rusi Starożytnej miało ważne znaczenie dla określenia granic byłego Targowiska.

Utrwalone elementy zabudowy staroruskiej charakteryzują się fragmentarycznością, spowodowanej małą powierzchnią dostępną dla badań. Z obiektów utrwalono rowki od parkanów, doły gospodarcze i słupkowe. Zebrano kolekcję materiału ceramicznego XI–XIII w. W miejscu wykopu № 3 zostały odkryte części dwóch siedzib XII w., ograniczonych ogrodzeniem. Nezabudowany teren pomiędzy parkanami o szerokości 2,4 m uważamy za resztki zaułku.

Istnienie parkanów co najmniej może świadczyć o zabudowie siedzibnej w rejonie tej działki, czyli markować wschodnią granicę Targowiska staroruskiego, ulokowanego w danym rejonie. Nie jest też wykluczone iż wspomniany zaułek prowadził do placu, gdzie znajdowało się Targowisko. Utrwalenie żuźla hutniczego potwierdza funkcjonowanie kompleksu gospodarczego w siedzibie mieskiej XII–XIII w., która graniczyła z placem od strony południowo-wschodniej. A więc, prześledzono prawdopodobnie granicę Targowiska staroruskiego. Jeżeli przyjąć rejon Pyrogoszczy jako jego centrum, całkiem możliwym może być rekonstrukcja całej powierzchni Targowiska. Aczkolwiek rzecz zrozumiała, że problem ulokowania starożytnego rynku kijowskiego wymaga kolejnych badań archeologicznych współczesnego Placu Kontraktowego.

Warstwy kulturowe XIV–XVII w. na terenie wykopu budowlanego nie utrwalone, chociaż w górnej warstwie kulturowej znaleziono resztki ceramiki danego okresu. Można przypuszczać, że po natarciu mongolskim ta działka w ciągu dość trwałego czasu pozostawała niezabudowana. Nie jest wykluczone, iż w czasy po podboju mongolskim oraz w późnym średniowieczu ona była tradycyjnie miejscem ulokowania Targowiska. Targowisko po wprowadzeniu w Kijowie prawa magdeburskiego (XV w.) i według analogii z miastami Europy Środkowo-Wschodniej nazywano Placem Rynkowym, na którym budują drewniane budynek Ratuszu. W XVIII w. tutaj lokują drewniane hale targowe, które w pierwszej połowie wieku XIX zmienia kamienny Dwór Gościnny.

Warstwy kulturowe XVIII w. zbadane najlepiej. Po całej powierzchni dziedzińca utrwalone konstrukcje drewniane, które przedstawiają sobą resztki hali targowych drugiej połowy XVIII w. Odkryto charakterystyczne cechy połączeń konstrukcyjnych sześciu gmachów Dworu Gościnnego, kierunki których nakładają się na plany

wykonane A. Mieleńskim. Znaleziono w nich materiały ceramiczne, rzeczy z metalu, szkła i skóry XVII–XVIII w., zebrano kolekcję monet rosyjskich (43) oraz polskich (3) z okresu lat 1638–1760. Obiekty późnośredniowieczne reprezentują jedyny kompleks a wraz ze źródłami dokumentalnymi stanowią bazę dla rekonstruowania hali targowych XVIII w.

Niezbędnie zwrócić uwagę że dane wydanie to jest pierwsza w historii archeologii kijowskiej praca zespołowa, poświęcona badaniom naukowo-ratowniczym na działce nowej budowy. Oprócz badań bezpośrednio archeologicznych do pracy weszły szereg badań z nauk pomocniczych historii, związanych z obróbką i analizą odkrytych materiałów archeologicznych: średniowiecznych materiałów ceramicznych oraz ze szkła, fragmentów amfor, resztki paleobotaniczne, znaleziska numizmatyczne et cetera, które mogą charakteryzować wiele aspektów życia i działalności Kijowian w różne okresy historii miasta.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОСТИНОМ ДВОРЕ

В 2013 г. Подольская постоянно действующая археологическая экспедиция Института археологии НАН Украины проводила спасательные исследования на Киевском Подоле по адресу: Контрактовая площадь, 4, во внутреннем дворе Гостиного двора. Результаты исследований привели к дальнейшему накоплению археологической информации, касающейся функционирования киевской Рыночной площади в средневековый период. Собран многочисленный и разнообразный археологический материал. Данная публикация посвящена 30-летию Подольской постоянно действующей археологической экспедиции (основана 24.07.1984 г.).

Исследованный участок находился во внутреннем пространстве здания. Перепад высот в его пределах составлял 103,25–102,65 м по Балтийской шкале. Общая площадь изученной территории составляла 506 м². Археологические работы, как правило, проводились до глубины 3,60 м от современной дневной поверхности (проектная контрольная отметка строительного котлована). Археологические исследования во внутреннем пространстве Гостиного двора позволили зафиксировать следы жизнедеятельности на участке от времен Киевской Руси до начала XIX в. В результате археологических исследований на территории Гостиного двора были изучены остатки деревянных торговых рядов XVIII – начала XIX в. и два культурных слоя XII–XIII вв. Эти находки имеют важное значение для реконструкции различных аспектов жизни Киевского Подола в разные периоды его существования.

Большинство исследователей Киева утверждают, что в районе Гостиного двора находился основной торговый и общественный центр Киева XI–XIII вв. – торговище – городская вечевая площадь. Однако неоднократно упомянутая в летописях подольская рыночная площадь до сих пор археологически не локализована. Вероятно, ее центром была церковь Успения Пресвятой Богородицы Пирогощи (1132–1136 гг.). Поэтому изучение древнерусских культурных наслоений имело важное значение для определения границ древнего торговища. Зафиксированные древнерусские элементы застройки отличаются фрагментарностью из-за небольшой площади доступной для исследований. Из объектов зафиксированы ровики от заборов, хозяйственные и столбовые ямы. Собрана коллекция керамики XI–XIII вв. На участке раскопа № 3 обнаружены части двух усадеб XII в., ограниченных заборами. Незастроенную «полосу» между заборами, шириною 2,4 м, мы рассматриваем как фрагмент переулка.

Наличие заборов, в определенной степени, может свидетельствовать о наличии усадебной застройки в районе этого участка, т. е. маркировать восточную границу древнерусского торговища, локализованного в указанном районе. Не исключено, что именно упомянутый переулок выходил к площади, где собиралось летописное вече. Фиксация металлургического шлака подтверждает функционирование производственного комплекса на городской усадьбе XII–XIII вв., которая граничила с площадью с северо-восточной стороны. Итак, предположительно прослежена граница древнерусского торговища. Если принять церковь Пирогощи как его центр, представляется возможным гипотетически реконструировать границы всей площади. Однако совершенно очевидно, что проблема точной локализации древнего киевского рынка требует дополнительных археологических исследований современной Контрактовой площади.

Культурные наслоения XIV–XVII вв. на территории строительного котлована не зафиксированы, хотя в верхних культурных слоях обнаружена переотложенная керамика указанного периода. Можно предположить, что после монгольского нашествия этот участок в течение длительного времени оставался незастроенным. Не исключено, что в послемонгольское и позднесредневековое время он традиционно был местом расположения рынка, который, в связи с предоставлением Киеву магдебургского права (XV в.), по аналогии с городами Центральной Европы, получает название Рыночной площади, на которой возводится деревянная ратуша. В XVIII в. здесь размещаются деревянные Торговые ряды, которые в первой половине XIX в. заменяет каменный Гостиный двор.

Наслоения XVIII в. изучены наиболее полно. По всей площади внутреннего дворика зафиксированы деревянные конструкции, которые представляют собой остатки торговых рядов второй половины XVIII в. Выявлены характерные особенности конструктивных сочетаний шести сооружений древнего Гостиного двора, их направления совпадают с чертежами, выполненными А. Меленским. Из них происходит керамический материал, предметы из металла, стекла и кожи XVII–XVIII вв. Собрана коллекция русских (43) и польских (3) монет (1638–1760-х гг.). Позднесредневековые объекты представляют единый комплекс и вместе с документальными источниками составляют базу для реконструкции деревянных Торговых рядов XVIII в.

Необходимо отметить, что данная публикация является первой в истории киевской археологии коллективной монографией, посвященной научно-спасательным исследованиям на участке новостройки. Кроме непосредственно археологических обследований, в работу включен ряд проведенных специальных исследований, связанных с обработкой и анализом выявленных археологических материалов: средневековых керамических и стеклянных материалов, фрагментов амфорной тары, палеоботанических образцов, нумизматических находок и т. п., которые могут характеризовать различные стороны жизни киевлян в разные периоды истории города.

ЗМІСТ

<i>Сагайдак М. А. Винайдення Подолу</i>	3
Вступ	5
Розділ 1. Історико-археологічний контекст пам'ятки	
1.1. Контрактова площа – головний київський ринок	8
1.2. Гостиний двір – центр київської ярмаркової торгівлі	10
1.3. Археологічне вивчення Контрактової площі та суміжних територій	11
Розділ 2. Археологічні охоронно-рятивні дослідження на території	
Гостиного двору у 2013 р.	14
2.1. Старожитності давньоруського часу (XII–XIII ст.)	15
2.2. Археологічні матеріали періоду функціонування дерев'яного Гостиного двору (XVIII – початок XIX ст.)	17
Висновки	22
Додатки	23
Додаток 1. Оногда О. Середньовічні керамічні матеріали з розкопок на території Гостиного двору в Києві (2013)	71
Додаток 2. Чміль Л. Керамічні матеріали XVI–XVIII ст. з розкопок на території Гостиного двору в Києві	73
Додаток 3. Баранов В. Фрагменти амфорної тари, виявленої під час розкопок Києво-Подільського Гостиного двору в 2013 р.	74
Додаток 4. Журухіна О. Скляні вироби давньоруського часу	77
Додаток 5. Починок Е. Скло XVII–XVIII ст.	78
Додаток 6. Зоценко І. Нумізматична колекція	81
Додаток 7. Ступак Д. Аналіз виробів з кременю	84
Додаток 8. Чекановський А. Керамічна люлька	85
Додаток 9. Козловська Н. Результати палеоетноботанічного дослідження матеріалів з розкопок у Гостиному дворі в 2013 р.	86
Додаток 10. Фотоілюстрації до археологічних досліджень	87
Джерела та література	109
Список скорочень	114
Annotation	115
Adnotacja	116
Аннотация	118

Наукове видання

*Марина Сергєєва, Всеволод Івакін, Сергій Тараненко,
Дмитро Бібіков, Іван Зоценко*

Археологічні дослідження київського Гостиного двору

Видання друге доповнене

Верстка Л. Єгорової

Відповідальний за випуск
К. Крайній

Наша адреса:

01015, Українам.
Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 8.
тел. (044) 406-63-00
E_mail: vnv_nkpz@ukr.net
www.kplavra.kiev.ua

Підписано до друку 07.12.2016 р. Формат 64×84/₈
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 12,08.
Наклад 300 прим. Зам. № 16

ISBN 978-966-02-7432-7

УДК 904.4(477-25)«653/654»
ББК Т4(4 Укр-2К)431.2/431.4-423.2